

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ АКАДЕМИЯСЫ

Басқару институты

қолжазба құқығында

Сәлімбаев Азамат Серікболұлы

**АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА ӨНІРЛЕРДІ ДАМУДЫ
ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТЕТІГІН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ**

«7M041 – Бизнес және басқару» дайындық бағыты бойынша

«7M04106 – Экономика» білім беру бағдарламасы

Бизнес және басқару магистрі дәрежесін иелену үшін магистрлік жоба

Ғылыми жетекші: _____ Ж.Ә. Құлекеев, э.ғ.к., профессор

Жоба қорғауға жіберілді: «_____» _____ 2024 ж.

Басқару институтының директоры _____ Гаипов З.С., с.ғ.д.

Астана, 2024

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	3
БЕЛГІЛЕУЛЕР ЖӘНЕ ҚЫСҚАРТУЛАР	4
КІРІСПЕ	5
НЕГІЗГІ БӨЛІМ	8
1-тарау Бюджетаралық қатынастар мен өңірлік даму контекстіндегі әлемдік тәжірибенің теориялық негіздері мен талдауы	
1.1 Теориялық және әдеби шолу: өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетігінің мәні және Қазақстан Республикасының бюджет саласындағы заңнамасы	8
1.2 Халықаралық тәжірибе: басқа елдердегі аймақтарды дамытуды қаржыландырудың озық тәжірибелері мен әдістерін талдау.....	11
2-тарау Республикалық және жергілікті бюджеттердің өзекті жай-күйі: нормативтік реттеу және практикалық талдау	
2.1 Қолданыстағы бюджет жүйесінің егжей-тегжейлі жағдайы	24
2.2 Зерттеу әдістері	33
2.3 Зерттеу нәтижелері мен талдаулары	34
3-тарау Өңірлік бюджеттердің қаржылық тұрақтылығын нығайту жолдары: өңірлер дербестігінің ұсынымдары мен перспективалары	
3.1 Нәтижелерге негізделген қорытындылар мен практикалық ұсыныстар	49
ҚОРЫТЫНДЫ	61
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ	63
ҚОСЫМШАЛАР	68

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Бұл магистрлік жобада келесі нормативтік сілтемелер пайдаланылды:

Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы Бюджет кодексі.

Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 1 желтоқсандағы «Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттері арасындағы 2023 – 2025 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы» Заңы.

Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 4 желтоқсандағы «Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттері арасындағы 2020 - 2022 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы» Заңы. Заң 2022 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болды.

Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 29 қарашадағы «Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, Астана бюджеттері арасындағы 2017 - 2019 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы» Заңы. Заң 2019 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болды.

Қазақстан Республикасының Заңы 2022 жылғы 1 желтоқсандағы «2023 – 2025 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Заңы.

Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 желтоқсандағы «2022 – 2024 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Заңы.

Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Заңы.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 21 мамырдағы «Атырау облысын әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2021 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы» № 337 қаулысы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 11 желтоқсандағы «Жалпы сипаттағы трансферттердің есеп-қисаптар әдістемесін бекіту туралы» № 139 бұйрығы.

Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 31 қазандағы «Жергілікті бюджеттер жобаларын әзірлеу қағидаларын бекіту туралы» № 470 бұйрығы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің м.а. 2015 жылғы 21 қаңтардағы «Бюджет түсімдерін болжау әдістемесін бекіту туралы» № 34 бұйрығы.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 2 ақпандағы Жалпы сипаттағы трансферттерді есептеу әдістемесін бекіту туралы» № 54 қаулысы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 10 наурыздағы № 119 қаулысымен.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР – Қазақстан Республикасы
ҚР ЖАП – Қазақстан Республикасының Жоғары аудиторлық палатасы
ҚР ҰЭМ – Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі
ҚР ҚМ – Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі
ЖІӨ – Жалпы ішкі өнім
ЖӨӨ – Жалпы өңірлік өнім
ҰҚ – Ұлттық қор
МБ – мемлекеттік бюджет
РБ – республикалық бюджет
ЖБ – жергілікті бюджет
МЖӨ – мемлекеттік жекешелік әріптестік
ОМО – орталық мемлекеттік орган
ЖАО – жергілікті атқарушы орган
ЖСТ – жалпы сипаттағы трансферттер
НТ – нысаналы трансферттер
ДБ – даму бюджеті
АТ – ағымдағы трансферттер
ШОБ – шағын және орта бизнес
КТС – корпоративтік табыс салығы
ӘТС – әлеуметтік табыс салығы
ҚҚС – қосымша құн салығы
ӨБК – Өнімді бөлу туралы келісім
АҚШ – Америка Құрама Штаттары
ШҚО – Шығыс Қазақстан облысы
БҚО – Батыс Қазақстан облысы
СҚО – Солтүстік Қазақстан облысы
ОҚО – Оңтүстік Қазақстан облысы
ТШО – Теңізшевройл
МӨЗ – Мұнай өңдеу зауыты
НГИ – негізгі капиталға инвестиция
ТШИ – тікелей шетелдік инвестиция

КІРІСПЕ

Тақырыптың өзектілігі мен жаңалығы: "Атырау облысының мысалында Қазақстан Республикасының өңірлерін дамытуды қаржыландыру тетігін трансформациялау" тақырыбы қазіргі заманғы контексте өте өзекті, өйткені Қазақстан Республикасы өңірлік экономикаларды дамытуды қаржыландырудың өз жүйесін жаңғырту және оңтайландыру қажеттілігіне тап болады. Жаһандану және әлемдік экономикадағы қарқынды өзгерістер жағдайында ресурстарды тиімді пайдалану және өңірлік деңгейде өсуді ынталандыру тұтастай алғанда елдің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады. Зерттеуді Атырау облысының мысалында жүргізу нақты өңірге тән ерекшеліктер мен проблемаларды анықтауға және оларды шешу бойынша практикалық шараларды ұсынуға мүмкіндік береді.

Басқа ғылыми-зерттеу жұмыстарымен және диссертациялармен байланыс: Бұл жұмыс өңірлерді дамытуды қаржыландыру және мемлекеттік қаржы тетіктері саласындағы бірқатар басқа зерттеулермен тікелей байланысты. Джозеф Стиглиц, Дани Родрик, Пол Кругман және басқалар сияқты авторлардың еңбектері салықтық-бюджеттік орталықтандыру (фискалдық федерализм), бюджетаралық қатынастар және аймақтық экономикалық өсуді ынталандыру үшін бюджеттік ресурстарды тиімді пайдалану мәселелерін қарастырады. Осы саладағы алдыңғы зерттеулер мен диссертациялар ағымдағы зерттеу нәтижелерін талдау және салыстыру, сондай-ақ Қазақстан Республикасының контекстінде өңірлерді дамытуды қаржыландырудың жаңа тәсілдері мен әдістемелерін әзірлеу үшін негіз бола алады.

Зерттеу мақсаты: Қолданыстағы тәсілдердің тиімділігін анықтау және оларды жақсарту жөнінде ұсынымдар әзірлеу мақсатында, Атырау облысына баса назар аудара отырып, Қазақстан Республикасында өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетігінің трансформациясын талдауға және бағалауға бағытталған зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

- Атырау облысының ерекшелігін ескере отырып, Қазақстан Республикасында өңірлерді дамытуды қаржыландырудың ағымдағы тетігін талдау;

- орталық пен аймақтық деңгейлері арасындағы бюджетаралық қатынастардың ерекшеліктерін зерттеу;

- Қазақстанның әртүрлі өңірлері арасында бюджет ресурстарын бөлудің тиімділігін және оларды өңірлік экономика мен әлеуметтік саланы дамыту контекстінде пайдалануды бағалау;

- өңірлердің дамуындағы теңсіздіктің факторлары мен себептерін анықтау және олардың елдегі экономикалық және әлеуметтік теңсіздіктерге әсерін бағалау;

- анықталған проблемалар мен сын-тегеуріндер негізінде өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетіктерін жетілдіру жөнінде ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеу объектісі: Өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетіктері.

Зерттеу пәні: Атырау облысының мысалында өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетігін трансформациялау процесі.

Теориялық маңыздылығы: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының контекстінде өңірлердің дамуын қаржыландыру тетіктерін теориялық түсінуге маңызды үлес қосады. Қолданыстағы тәсілдерді талдау және осы тетіктердің тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау мемлекеттік қаржы, бюджеттік саясат және Өңірлік даму саласындағы білімді кеңейтуге көмектеседі.

Практикалық маңыздылығы: Осы зерттеудің нәтижелері мемлекеттік басқару тәжірибесінде және өңірлік дамуды қаржыландыру саласындағы саясатты әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін. Талдау негізінде әзірленген ұсынымдар Қазақстан өңірлеріндегі, оның ішінде Атырау облысындағы экономикалық және әлеуметтік жағдайды жақсартуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар мен іс-шаралар шеңберінде іске асырылуы мүмкін. Өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетіктерін жақсарту ресурстарды неғұрлым біркелкі бөлуге және өңірлік деңгейде экономиканың орнықты өсуін ынталандыруға ықпал етеді.

Нәтижелерді сынау: Зерттеу нәтижелері Өңірлік даму және мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыру мәселелеріне арналған ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарларда ұсынылатын болады. Осы іс-шараларда нәтижелерді таныстыру және талқылау әріптестер мен мамандардан кері байланыс алуға, сондай-ақ осы саладағы басқа зерттеушілермен тәжірибе мен жетістіктермен бөлісуге мүмкіндік береді.

Нәтижелерді енгізу: Зерттеуден туындайтын ұсынымдар мен практикалық қорытындылар бюджет саясатын қалыптастыруға және іске асыруға және өңірлердің дамуын қаржыландыруға жауапты министрліктерді, департаменттер мен агенттіктерді қоса алғанда, тиісті мемлекеттік органдарға берілетін болады. Бұл алынған нәтижелерді шешімдер қабылдау және Қазақстан Республикасындағы өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетіктерін оңтайландыру жөніндегі стратегияларды әзірлеу процесінде пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, нәтижелер мен ұсыныстар орталық үкімет пен аймақтық билік деңгейлері арасындағы қаржылық қатынастарды реттейтін жаңа заңнамалық актілер мен нормативтік құжаттарды дайындау кезінде ескерілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының өңірлерін дамытуды қаржыландыру тетігін зерттеу шеңберінде Атырау облысының мысалында мынадай **зерттеу әдістері пайдаланылатын болады:**

Аналитикалық әдіс: ғылыми әдебиеттерді, ресми статистикалық ақпаратты, нормативтік актілерді және бюджеттік саясатпен және өңірлердің дамуымен байланысты басқа да құжаттарды талдауды жүзеге асыру.

Эмпирикалық әдіс: Бюджеттік шығыстар мен кірістерді, инвестициялық жобаларды, Әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштерді қоса алғанда, Атырау облысының қаржылық жағдайы мен дамуы туралы деректерді жинау және талдау жүргізу.

Сараптамалық әдіс: қосымша ақпарат алу және қолданыстағы қаржыландыру тетіктерінің тиімділігін бағалау үшін мемлекеттік басқару,

қаржы, экономика және өңірлік даму саласындағы сарапшылармен сұхбат немесе сауалнама жүргізу.

Салыстырмалы әдіс: Қазақстан Республикасындағы өңірлердің дамуын қаржыландыру тәжірибесін басқа елдердің тәжірибесімен салыстыру, сондай-ақ бюджет ресурстарын өңірлер арасында бөлудің әртүрлі тәсілдерінің тиімділігін салыстыру.

Модельдеу: әр түрлі қаржыландыру сценарийлерінде аймақтық экономиканың дамуын болжау және қабылданған шешімдердің ықтимал салдарын бағалау үшін математикалық және эконометрикалық модельдерді қолдану.

Зерттеудің ақпараттық базасы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы аудиторлық палатасы, Қазақстан Республикасы Қаржы, Ұлттық экономика министрлігінің статистикалық деректері, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының статистикалық деректері, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымын, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің мемлекеттік қолдау жөніндегі деректері, Қаржы министрлігінің Мемлекеттік кірістер комитеті.

Ғылыми жаңалығы, қорғауға шығарылатын негізгі ғылыми ережелер: Бюджетаралық қатынастар мен бюджеттік дербестікті талдауға негізделген Қазақстан Республикасының өңірлерін дамытуды қаржыландыру тетігінің тиімді өзгеруі Атырау облысын қоса алғанда, өңірлер арасындағы экономикалық және әлеуметтік теңсіздіктерді төмендетуге ықпал етеді.

Бұл қаржы ағындарын терең талдауға, өңірлік қажеттіліктерді есепке алуға және өңірлердегі экономикалық өсуді ынталандыруға негізделген қаржыландыру тетігінің ұтымды өзгеруі жекелеген өңірлердің даму жағдайларын жақсартуға әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде теңсіздікті азайтуға және елдің дамуының жалпы деңгейін арттыруға ықпал етеді деп болжайды.

Қазақстан Республикасындағы бюджетаралық қатынастарды дамыту процесін зерттеуге арналған **мақалам** XLIX International multidisciplinary Conference "Recent Scientific Investigation" мақалалар жинағында 2023 жылы 9 қазанда Internauka баспасының сайтында **жарияланды**. Осы зерттеудің нәтижелерін Мен өзімнің магистрлік жобамның шеңберінде белсенді қолдануға ниеттімін, оның маңыздылығын Мемлекеттік органдардың практикалық жұмысына жұмсаймын.

Магистрлік жобаның құрылымы мен көлемі: Магистрлік жоба үш тараудан тұрады және жалпы көлемі 78 бетті құрайды. Бірінші тарауда теориялық негіз және халықаралық тәжірибе қарастырылады, сонымен қатар бюджетаралық қатынастар талданады. Екінші тарауда республика мен өңірлер деңгейіндегі бюджеттердің ағымдағы жай-күйіне талдау жүргізіледі, ал үшінші тарауда өңірлік бюджеттердің қаржылық тұрақтылығын жақсарту бойынша ұсынымдар ұсынылады.

1 Бюджетаралық қатынастар мен өңірлік даму контекстіндегі әлемдік тәжірибенің теориялық негіздері мен талдауы

1.1 Теориялық және әдеби шолу: өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетігінің мәні және Қазақстан Республикасының бюджет саласындағы заңнамасы

Мемлекеттік бюджет мемлекеттік қаржы саясатының негізгі құралы болып табылады және мемлекеттік сектордың белгілі бір уақыт кезеңіне, әдетте бір жылға арналған кірістері мен шығыстарының жоспарын көрсетеді. Ол салықтар, алымдар, баждар, сондай-ақ несиелер және қаржыландырудың басқа түрлері сияқты әртүрлі кіріс көздерін қамтитын қаржылық құжат болып табылады.

Мемлекет бюджеті мемлекеттік басымдықтар мен қоғамның қажеттіліктері негізінде қалыптастырылады. Ол Үкіметтің стратегиялық міндеттері мен мақсаттарына байланысты мемлекеттік органдардың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге, әлеуметтік бағдарламаларға, қорғанысқа, инфрақұрылымдық жобаларға және басқа да салаларға арналған шығыстарды қамтиды.

Мемлекет бюджетінің маңызды функциясы экономикалық белсенділікті реттеу және макроэкономикалық мақсаттарға қол жеткізу болып табылады. Ол салықтарды, мемлекеттік шығыстарды, инвестицияларды және әлеуметтік Қызметтерді басқару, инфляцияны реттеу, жұмыссыздық және экономикалық өсуді ынталандыру үшін қолданылады.

Осылайша, мемлекет бюджеті экономикалық саясатты қалыптастыруда және іске асыруда, сондай-ақ қоғамдағы қаржылық тұрақтылық пен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Әлемдік тәжірибеде бюджетаралық қатынастар - бюджеттік жүйенің әртүрлі деңгейлері арасындағы байланыс пен өзара тәуелділікті анықтайды. Олар бюджетаралық трансферттер тетіктерін, салық қатынастарын және қаржылық ресурстарды бөлу және аймақтық деңгейде мемлекеттік басқару функцияларын орындау үшін қолданылатын басқа құралдарды қамтиды. Ал, - өңірлердің бюджеттік дербестігі олардың өздерінің қаржылық ресурстарын басқару және оларды пайдалану туралы шешім қабылдау қабілетін айқындайды. Ол өз кірістеріне құқықты, бюджетті қалыптастыру және аймақтық даму қажеттіліктеріне сәйкес шығындарды жүзеге асыру мүмкіндігін қамтиды.

Салықтық-бюджеттік орталықтандыру өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетіктерін зерделеудегі негізгі тұжырымдама болып табылады. Бұл әр аймақтың ерекшеліктерін ескере отырып, орталық үкімет пен аймақтық билік деңгейлері арасында қаржылық ресурстарды бөлуді қамтиды.

Федералдық немесе унитарлық жүйеде Үкіметтің әртүрлі деңгейлері арасындағы жауапкершілікті бөлу экономистер мен саясаткерлер үшін қызығушылықтың артуын тудырады. Ресурстарды бөлу, кірістерді бөлу және тұрақтандыру саясаты сияқты қызметті тек орталық үкімет жүзеге асыруы керек пе, әлде Үкіметтің әртүрлі деңгейлері арасында бөлу керек пе деген сұрақ көптеген елдер үшін үлкен маңызға ие. Бұл өсіп келе жатқан қызығушылық жергілікті қауымдастықтардың экономиканың жаһандануына байланысты

орталықтандыруға реакциясымен де, орталықтандырылған институттардың дамуына қолайлы заманауи экономиканың қажеттіліктерімен де байланысты сияқты. Осы тұрғыдан алғанда, саяси және экономикалық функцияларды Үкіметтің төменгі деңгейлеріне орталықсыздандыру автономия мен тиімділікті арттыру құралы ретінде қарастырылады.

Үкіметтің төменгі деңгейлерін бақылау және қаржыландыру маңызды мәселе болып табылады: бүкіл әлем елдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, бюджеттік федерализмнің қазіргі мәселелері үкіметтердің экономикалық және саяси тиімділігін арттыру жолдарын зерттейді. Тиісінше, бұл кітап «Еуропалық Одақтағы фискалдық федерализм» теориялық және эмпирикалық аспектілерді біріктіреді, өйткені ол кірістер мен шығыстарды орталықсыздандыру бойынша жеке тақырыптардың экономикалық негіздемесін қарастырады, сонымен қатар Еуропа елдерінің тәжірибесінен алынған теориялық негізді де, практикалық иллюстрацияларды да ұсынады. Көптеген кітаптар осы саладағы нақты мәселелерді қарастырғанымен, көптеген еуропалық елдердің, соның ішінде өтпелі кезеңге қатысатын орталық және шығыс елдердің теориялық және эмпирикалық мәселелеріне жалпы көзқарас беретіндер аз [1].

Өңірлерді дамытуды қаржыландыру тұрақты экономикалық өсу мен әлеуметтік әл-ауқатты қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Қазіргі әлемде қаржыландырудың көптеген тәсілдері мен тетіктері бар, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар.

Өңірлерді дамытуды қаржыландырудың кең таралған тетіктерінің бірі бюджет қаражатын және мемлекеттік қолдау бағдарламаларын пайдалану. Қазақстан Республикасының контекстінде үкімет қаржы ресурстарын елдің әртүрлі өңірлері арасында бөлуде маңызды рөл атқарады. Бұл субсидияларды, гранттарды, инвестицияларды және қолдаудың басқа түрлерін бөлуді қамтуы мүмкін.

Алайда, өзгеріп отырған экономикалық орта мен жаңа сын-тегеуріндерді ескере отырып, өңірлерді дамытуды қаржыландырудың ескі тәсілдері тиімсіз болып шығуы мүмкін. Осыған байланысты олардың тиімділігін жақсарту және жаңа жағдайларға бейімделу мақсатында қаржыландыру тетіктерін өзгерту қажеттілігі туындайды.

Джозеф Э. Стиглиц - көрнекті американдық экономист, экономика саласындағы Нобель сыйлығының лауреаты (2001), оның жұмысы қазіргі экономикалық ғылым мен тәжірибеге айтарлықтай әсер етеді. Ол макроэкономика, ақпарат теориясы, Экономикалық даму, қаржы саясаты және теңсіздік мәселелері бойынша зерттеулерімен кеңінен танымал.

Стиглиц өз жұмысында мемлекеттің экономикаға араласуының тиімділігі, қаржы нарықтарын реттеудегі және экономикалық өсуді ынталандырудағы мемлекеттің рөлі мәселелеріне жүгінеді. Ол табыс пен байлықтың теңсіздігіне, сондай-ақ оның экономикалық өсу мен әлеуметтік тұрақтылыққа әсеріне қатысты мәселелерді белсенді түрде зерттейді.

Стиглиц назар аударатын негізгі мәселелердің бірі-аймақтар мен елдерді дамыту мәселесі. Оның еңбектерінде дамуды қаржыландыру тетіктері,

экономикалық саясаттың әлеуметтік теңсіздікке әсері және әлемнің әртүрлі аймақтарындағы жағдайды жақсартудың мүмкін жолдары қарастырылады.

Бұл жұмыстар Стиглицтің экономикалық ғылым мен практикаға қосқан зерттеулері мен үлестерінің әртүрлі аспектілерін, соның ішінде аймақтарды дамытуды қаржыландыруды және теңсіздік мәселелерін көрсетеді [2].

Дани Родрик - Экономикалық даму, жаһандану және саяси экономика мәселелеріне маманданған танымал экономист. Оның өңірлерді дамытуды қаржыландыру тетіктері туралы жұмысы дамушы елдердегі экономикалық процестерді түсіну үшін үлкен маңызға ие.

Родрик өзінің зерттеулерінде экономикалық дамуға контексттік көзқарастың маңыздылығын атап өтіп, барлық елдерге сәйкес келетін дамудың әмбебап моделі жоқ деп тұжырымдайды. Ол институттар мен үкіметтік саясаттың экономикалық өсуді ынталандырудағы және бай және кедей аймақтар арасындағы алшақтықты азайтудағы рөлін көрсетеді.

Родриктің зерттеулерінің негізгі аспектілерінің бірі-бюджетаралық қатынастарды және аймақтарды дамытуды қаржыландыру тетіктерін талдау. Оның жұмысы қаржыландырудың әртүрлі модельдерін және олардың экономикалық өсуге, адами капитал мен инфрақұрылымға инвестицияларға, сондай-ақ аймақтардың әлеуметтік дамуына әсерін қарастырады.

Бұл жұмыстар Дани Родриктің зерттеулерінің жан-жақтылығын және олардың аймақтардың дамуын қаржыландыру тетіктерін және жалпы экономикалық даму мәселелерін түсінудегі маңыздылығын көрсетеді [3].

Өңірлерде көбірек қаржыландыру алу үшін бюджет кірістерінің болжамы төмен – Юлия Энгельдің мақаласы талқыланып, жергілікті атқарушы органдар бюджетінің кіріс бөлігін болжауда жол берілетін қателік мөлшерін заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттігін дұрыс деп санаймын.

Бюджетаралық қатынастар жүйесі көбірек қаржыландыру алу үшін жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі бойынша болжамдарды төмендету тартымды болатындай етіп құрылған. Нәтижесінде-елеулі қателіктер. 2017 - 2019 жылдары кірістер бойынша болжамды мәндерді асыра орындау 16% - құрады. Абсолютті сандарда-бұл 940 млрд теңге. 2020-2022 жылдары-23%, қазірдің өзінде 5 трлн теңгеден астам. Бұл ретте әлемдік тәжірибе 10% - ға дейінгі деңгейде қатенің ең жоғары рұқсат етілген шамасын көрсетеді [4].

Пол Кругман - халықаралық сауда мен экономикалық даму географиясын талдауға қосқан үлесі үшін 2008 жылы экономика бойынша Нобель сыйлығын алған жетекші экономист. Оның макроэкономикалық саясат пен жаһандану туралы еңбектері өңірлердің дамуын қаржыландыруға тікелей байланысты.

Кругман өз зерттеулерінде аймақтардың өсуі мен дамуына қатысты мәселелерді көтереді және осы процеске ықпал ететін немесе кедергі келтіретін факторларды анықтайды. Ол халықаралық сауданың аймақтар экономикасының құрылымына әсерін талдайды, сонымен қатар экономикалық өсуді ынталандырудағы мемлекеттік саясаттың рөлін зерттейді.

Оның зерттеулерінің негізгі бағыттарының бірі бюджетаралық қатынастарды және өңірлердің дамуын қаржыландыру тетіктерін талдау болып табылады. Оның жұмысы қаржыландырудың әртүрлі модельдерін және олардың

адами капиталға, инфрақұрылымға және аймақ экономикасының басқа да негізгі секторларына инвестицияларға әсерін қарастырады.

Бұл жұмыстар Пол Кругманның аймақтарды дамыту және бюджетаралық қатынастар саласындағы зерттеулерінің маңыздылығын, сондай-ақ олардың жалпы экономикалық дамуды түсінудегі маңыздылығын көрсетеді [5].

Томас Пикетти - табыс пен теңсіздікті зерттеумен танымал француз экономисі. Оның "XXI ғасырдағы Капитал" жұмысы теңсіздік мәселелеріне және оның экономикалық дамуға әсеріне назар аударды.

Пикет және қоғамдағы кірістер мен байлықты қалыптастыру тетіктерін және олардың аймақтар мен жалпы экономиканың дамуына әсерін талдайды. Ол білім берудегі, денсаулық сақтаудағы, ресурстарға қол жеткізудегі және әртүрлі аймақтар мен әлеуметтік топтар үшін мүмкіндіктердегі капитал мен теңсіздіктің рөлін көрсетеді.

Оның зерттеулерінің негізгі қорытындыларының бірі-теңсіздік қазіргі экономикаларда өсуге бейім, бұл ұтқырлықтың төмендеуі, әлеуметтік қақтығыстардың артуы және экономикалық өсудің шектелуі сияқты әлеуметтік және экономикалық мәселелерге әкелуі мүмкін.

Бұл жұмыстар Пикеттің теңсіздік саласындағы негізгі зерттеулерін және оның аймақтар мен жалпы экономиканың дамуына әсерін білдіреді [6].

Қайырбек Арыстанбеков - Экономикалық саясат институтының директоры, Ұлттық құрылтай және реформалар жөніндегі жоғары кеңес жанындағы комитеттің мүшесі. Өз мақаласында, мемлекеттік ресурстарды неғұрлым тиімді пайдалану үшін Қазақстандағы бюджетаралық қатынастар мен салық жүйесін реформалау қажеттігін атап көрсетеді. Қолданыстағы теңгерімсіздіктер және биліктің әртүрлі деңгейлері арасында қаражаттың тиімсіз бөлінуі экономикалық дамуға кедергі келтіреді. Реформалар қаржыны орталықсыздандыруға, бюджет қаражатын бөлуді жақсартуға және экономикалық белсенділікті ынталандыруға бағытталуы керек. Бұған салықтық әкімшілендіруді жеңілдету, ашықтықты арттыру және тұрақты экономикалық өсуге мүмкіндік беретін инвестицияларды ынталандыру кіреді [7].

А.Б. Турысбекова - магистр, Қазақстан республикасы Білім және ғылым министрлігінің "Экономика институты" РМК ғылыми қызметкері мен Ә.Қ. Өмірзақова - экономика магистрі, PhD кандидаты. Мақалада бюджеттік саясат және бюджетаралық қатынастар тақырыбы қозғалады. Авторлар ресурстарды әділ және тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін бюджет қаражатын бөлу жүйесін реформалау қажеттілігін талқылайды. Олар барлық өңірлердің неғұрлым теңгерімді және орнықты дамуына ықпал ететін бюджеттік саясатты әзірлеу және іске асыру кезінде өңірлік ерекшелікті ескерудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Бюджетаралық қатынастарды реформалау жалпы сипаттағы трансферттерді есептеу әдістемесін түзетуді, жергілікті бюджеттердің ағымдағы шығындарын болжау тәсілдерін қайта қарауды және әрбір өңірдің ерекшелігі мен ағымдағы шығындарын ескеретін жүйені енгізуді қамтуы тиіс. Бұл бюджет қаражатын неғұрлым объективті және әділ бөлуге мүмкіндік береді, бұл өз

кезегінде Қазақстан өңірлерінің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ететін болады [8].

Айғазин Жәнібек - "Қолданбалы экономиканы зерттеу орталығы (Applied Economics Research Centre)" ЖШС Бас директоры, э.ғ.к. "Қаржылық тәуелсіздікті жоғалту: салықтық орталықтандыру ҚР өңірлерінің дамуын қалай тежейді" мақаласында салықтар мен бюджетаралық қатынастардың жоғары дәрежеде орталықтандырылуынан туындаған Қазақстанның өңірлік даму мәселелері талқыланады. Корпоративтік табыс салығының бір бөлігі жергілікті бюджеттерге берілгеніне қарамастан, өңірлердің төмен бюджеттік қамтамасыз етілуі бес облыста нашарлады. Мақала кірістерді әділ бөлуді қамтамасыз ету және өңірлердің экономикалық дамуын ынталандыру үшін бюджеттік жүйені реформалау қажеттілігін көрсетеді [9].

1.2 Халықаралық тәжірибе: басқа елдердегі аймақтарды дамытуды қаржыландырудың озық тәжірибелері мен әдістерін талдау

Шет елдерде бюджетаралық реттеу бюджеттік жүйені құру ерекшелігіне байланысты. Бюджет жүйесінің деңгейлері арасында бюджет қаражатын бөлудің жалпы мақсаттары негізінен:

- *макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету;*
- *тиісті аумақтардың теңдігі;*
- *тиімділік және дәйектілік (қаражатты пайдалану).*

Бюджетаралық теңестірудің шамамен бірдей принциптері мен критерийлері қолданылады, олардың таңдауы елдің аумақтық және саяси құрылымының мақсаттары мен ерекшеліктеріне байланысты. Сонымен, ескеріледі:

- *халық саны мен тығыздығы (Германия, Италия, Швейцария, Австралия, Ұлыбритания);*
- *географиялық және топографиялық критерийлер (аумақтың көлемі, елді мекендердің биіктігі, жердің еңісі) (Италия, Швейцария);*
- *қаржылық қамтамасыз етудің жалпы деңгейі (Германия, Франция);*
- *субъектінің кірістері мен шығыстары (көптеген елдерде);*
- *әлеуметтік-демографиялық критерийлер: материалдық көмек алатын халықтың пайызы, белгілі бір жаспан асқан тұрғындардың үлесі (Швейцария), жұмыссыздық деңгейі, әлеуметтік қолдау (Германия), жергілікті халықтың мүдделерін есепке алу (Австралия).*

В көптеген елдерде бюджетаралық теңестіру мынадай қағидаттар негізінде жүзеге асырылады:

- *субъектілерге берілген өкілеттіктер мен олардың шығындарының өзара байланысы (Германия, Франция, Италия, Швейцария, АҚШ);*
- *бюджетаралық көмек көрсету тетіктері және білім беру мүмкіндігі болған кезде өз құзыретіндегі міндеттерді шешуге өз шығыстарын өтеу кезінде тең субъектілердің дербестігі (Германия, Франция, Италия, Швейцария, Қытай, Австрия, АҚШ, Ресей);*
- *қаржылық жағынан анағұрлым қамтамасыз етілген аймақтар*

(Франция, Швейцария), аумақтардың қамтамасыз етілуін теңестіру (Австралия, Канада), кірістерді, шығыстарды және қаржыландыру көздерін шектеу (Ресей) есебінен теңсіздікті жеңілдету қажеттілігі.

Бірқатар елдер бюджетаралық қатынастардың, оның ішінде қаржылық көмек көрсету туралы іргелі ережелерін Конституцияға енгізді. Ең көрнекті мысал - Германияның "қаржылық Конституциясы" деп аталатын - Германия Федеративтік Республикасының Негізгі Заңының X бөлімі (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, бұдан әрі - "Германияның негізгі заңы").

Швейцария, Финляндия, Португалия, Польша және басқа да бірқатар елдердің Конституциялары Германияның "қаржылық Конституциясына" ұқсас. Бразилия Конституциясында (1988) одақтың (федерацияның), Штаттар мен муниципалитеттердің салық белгілеу құзыреттері егжей-тегжейлі бөлінген салықтық түсімдерді бөлу, бюджеттік өкілеттіктерді жүзеге асыру. Франция Конституциясында жергілікті өзін-өзі басқарудың қаржылық тәуелсіздігіне заңмен кепілдік берілген (Франция Конституциясының 72-бабы).

Германияда Негізгі Заңның тиісті ережелері қаржылық теңестіру туралы арнайы заңда (Finanzausgleichsgesetz; бұдан әрі - "FAG"), масштаб туралы заңда (Maßstäbegesetz; бұдан әрі - "MaßstG") және салық түсімдерін бөлу туралы заңда (Zerlegungsgesetz) нақтыланады.

Австрия федерация мен субъектілер арасындағы қаржылық қатынастар қаржылық Конституция негізінде құрылады (Finanz-Verfassungsgesetz 1948; бұдан әрі - "FVG"). FVG-ді орындау үшін қаржылық теңестіру туралы Заң (Finanzausgleichsgesetz) үнемі қабылданады, ол мемлекеттік-құқықтық құрылымдар арасындағы қаржылық қатынастарды реттейді.

Францияда 2001 жылдан бастап Франция Республикасының "қаржы заңдары туралы" органикалық (конституциялық) заңы (LOLF, Loi organique relative aux lois de finances) жұмыс істейді, оның негізінде бюджетаралық теңестіру мәселелерін реттейтін қаржылық заңдар қабылданады. Сондай-ақ субсидиялар мен басқа да бюджетаралық трансферттерді бөлу әдістемелері бекітілетін реттеудің заңға тәуелді деңгейі бар.

Германияда бюджетаралық қатынастар келесі ерекшеліктермен сипатталады:

- біріншіден, федерация мен жер қатынастарына **(федералдық деңгей)** және жер мен жергілікті қауымдастықтар арасындағы қатынастарға **(субфедералдық деңгей)** нақты бөліну бар. Қауымдастықтар тәуелсіз, үшінші мемлекеттік деңгейді құрмайды, бірақ бюджеттік жүйе шеңберінде олар жердің бір бөлігі ретінде әрекет етеді, ал соңғылары қауымдастықтарға жеткілікті қаржылық ресурстар беруге жауапты;

- екіншіден, федералды және субфедералды деңгейлерде тік және Көлденең туралау бар. Тік теңестіру кірістерді бөлуде және субсидиялар беруде көрінеді. Сонымен қатар, мысалы, әлеуметтік сақтандыру бюджеті есебінен жүзеге асырылатын жасырын қаржылық теңестіру бар. Алынған кірістер кепілдендірілген жерлерден немесе қауымдастықтардан алынып, қамтамасыз етілмегендерге берілген кезде көлденең қайта бөлуді екінші реттік деп санауға болады;

- үшіншіден, Германияда кірістерді бөлудің орталықтандырылған және бөлу модельдері бір уақытта қолданылады.

Федералды деңгей. Германияда субъектілерге субсидиялар бере отырып, қаржылық теңестіру институты бекітіледі, сондай-ақ өзге де бюджетаралық есеп айырысулар көзделеді. Бюджетаралық есеп айырысулардың жалпы қағидаты **субъектілер өз құзыретіндегі міндеттерді шешуге шығындарды өз бетінше көтеруі керек, ал бюджетаралық есеп айырысулар қағидаттан ерекшелік болуы керек.**

Сондай-ақ, бюджетаралық есеп айырысуларды жүзеге асыру кезінде федерация субъектілерінің теңдігі қағидаты қолданылады. Әл-ауқаты орташадан төмен өңірлердің қаржылық жағдайы неғұрлым табысты субъектілерге қатысты **толық теңестірілмеуі тиіс.**

Субъектілерді толық теңестіруге жол бермеу принципі арнайы субсидиялар есебінен әлсірейді. Арнайы субсидиялар субъектінің жеке саяси шешімдерінің салдары болған қаржылық тапшылықты өтемеуі керек, бұл субъектілердің саяси тәуелсіздігі мен автономиясының көрінісі.

Федералдық деңгейде Германияның негізгі Заңының 106 және 107-баптарында алғашқы көрінісін тапқан бюджеттік теңестірудің төрт деңгейін бөлу әдеттегідей.

Бірінші деңгей салық кірістерін федералды бюджет пен федералды Штаттардың - ГФР субъектілерінің бюджеттері арасында бөлумен байланысты. Олардың мәні салық кірістерінің белгілі бір пайызы федералды бюджетке берілгеннен кейін, қалған бөлігі субъектілер арасында бөлінеді. Субъектілер арасында бөлу салық жинау орнына сәйкес жүреді, бұл федералды Штаттардың тиімді экономикалық саясатын жүргізуге ынталандыруды арттырады. Ерекшелік ҚҚС болып табылады: ол түпкілікті тұтынушылар ретінде әрекет ететін субъектіде тұратындардың санына қарай бөлінеді.

Келесі деңгей (екінші бюджеттік теңестіру) субъектілердің қаржылық әл-ауқатындағы айырмашылықты тегістеуге бағытталған.

Үшінші деңгейде федералды Штаттардың қаржылық мүмкіндіктерін пропорционалды түрде теңестіру мақсатында федералды штаттың субъектілер арасында бөлінетін ҚҚС-тағы үлесін қосу немесе азайту жүзеге асырылады. Бұл деңгейде қаржылық мүмкіндіктер субъектілердің қаржылық кірістерін ғана білдіреді; олардың шығындары ескерілмейді. Федералдық жерлердің қаржылық мүмкіндіктерін салыстыру үшін олардың арасында тұратын адамдардың саны ескеріледі. Бұл ретте заң Берлин, Бремен және Гамбургке есептеу кезінде 1,35 коэффициентін бекітіп, субъект-қалаларда жоғары қажеттіліктің болуын болжайды.

Қаржылық теңестірудің төртінші деңгейі-федерацияның қаржылық көмегі (субсидиялар). Субсидиялар субсидиялық сипатқа ие және қамтамасыз ету деңгейі орташадан төмен және бұрын қолданылған қаржылық теңестіру құралдарынан кейін федералды жерлерді қолдауға бағытталған.

Субсидиялар екі түрге бөлінеді: субъектілердің қаржылық мүмкіндіктерін жалпы арттыруға бағытталған жалпы субсидиялар және бюджетке ерекше

жүктемесі бар субъектілерді қолдауға бағытталған арнайы субсидиялар. Субсидиялар беру туралы шешімді Федерация қабылдайды.

Германияда бюджеттік теңестіру институтымен және дотация институтымен қатар бюджетаралық трансферттердің өзге де түрлері көзделеді.

Бюджетаралық есеп айырысулар шеңберінде әл-ауқаты орташадан төмен өңірлердің қаржылық жағдайы неғұрлым табысты субъектілерге қатысты толық теңестірілмеуі тиіс қағидат қолданылады.

Субфедералдық деңгей. Мұнда жергілікті бюджеттердің кірістерін бөлу, оларды жер шекараларында тік және Көлденең туралау жүзеге асырылады.

Германияда муниципалитеттер бір уақытта екі режимде бар. Бір жағынан, олар тиісті жердің құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді, федералды және аймақтық салықтардың белгіленген бөлігін алады (аралас режим, Verbundsystem). Екінші жағынан, өз міндеттерін орындау үшін муниципалитеттердің қаржылық дербестігі шектеулі, Федерация белгілеген жергілікті салықтар мен олардың ставкаларын белгілеу құқығы бар (бөлек жүйе, Trennsystem).

В Германияда муниципалитетаралық кооперация дамыды. Кейбір муниципалды компаниялар басқа муниципалитеттерге қызмет көрсете алады, бұл жағдайда мұндай компания орналасқан муниципалитет басқа муниципалитеттерден өтемақы алады.

Германиядағы бюджетаралық қатынастар тәжірибесін қарастыра отырып, субсидиялар көлемі 2017 жылғы 21,8 миллиард еуродан 2020 жылы 31,4 миллиард еуроға дейін өскенін атап өткен жөн. Субсидиялар көлемінің 9,6 млрд. еуроға ұлғаюы бірінші кезекте федералды қаржылық көмектің ұлғаюымен байланысты [10].

Францияның бюджеттік жүйесі мемлекеттік бюджеттен, әкімшілік-аумақтық бірліктердің бюджеттерінен (оның ішінде жергілікті бюджеттерден) және әлеуметтік сақтандыру қорынан тұрады. Францияның негізгі қаржылық Заңы 2001 жылғы 1 тамыздағы "Қаржы заңдары туралы" Органикалық заңы.

Франция-аумақтық әкімшіліктің бірнеше деңгейлері бар біртұтас мемлекет: коммуналар, департаменттер және аймақтар.

В коммуналар қала құрылысы, муниципалдық инфрақұрылым, әлеуметтік тұрғын үй, тұрмыстық қалдықтарды жою, сумен жабдықтау, қоғамдық көлік, көше жарығы, Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер, Құрылыс, Қоғамдық бастауыш мектептерді қамтамасыз ету және басқару, мәдени қызмет, мұражайлар мен театрлар, қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, санитарлық - эпидемиологиялық әл-ауқат, жұмыспен қамту және бизнеске жәрдемдесу. Департаменттердің қарамағында - тиісті аумақтың жол шаруашылығы, әлеуметтік қамсыздандыру, медициналық сақтандыру, жұмыссыздардың жұмыспен қамтылуы, орта білім және жергілікті көлік. Аймақтар жерді пайдалануды жоспарлауға және аумақтардың экономикалық дамуына, кәсіптік білімге, теміржол және су көлігіне және өнеркәсіптің дамуына көмектесуге жауапты.

Жергілікті билік органдарының қызметін мемлекеттің жалпы қаржыландыруы (la dotation globale de fonctionnement) мемлекет пен жергілікті

өзін-өзі басқару арасындағы қаржылық қатынастардың негізгі қағидаты болып табылады. Сонымен қатар, Францияда жергілікті өзін-өзі басқару органдары (régéquation) арасында қаржыны қайта бөлу принципі қолданылады.

Францияда бюджетаралық теңестіру жүйесін енгізудің бірнеше негіздері бар: мемлекеттік органдардың бұйрығымен муниципалитеттердің қаржылық ресурстарының теңсіздігін жеңілдету және саяси логика шеңберіндегі экономикалық мотивтерді күшейте отырып, Франция субъектілерінің ынтымақтастық принципін сақтау.

Франция Конституциясы қаржылық қиындықтар туындаған жағдайда кейбір аймақтар мен муниципалитеттердің мүдделері үшін кірістерді бюджетаралық бөлуге мемлекеттік саясаттың жалпы бағытын бекітеді.

Сондай-ақ, "азаматтардың мемлекет алдындағы теңдігі" тұжырымдамасына сілтеме жасай отырып, қаржылық жағдайы жақсы аймақтар есебінен муниципалитеттердің пайдасына бюджет қаражатын қайта бөлу принципі бар. Мұндай қағидаттың, ең алдымен, субъективті-аумақтық мақсаты бар (коммуналдық және коммуналдық): кейбір жергілікті өзін-өзі басқару органдары нақты қаржылық қиындықтары бар департаменттерді аумақтық түрде біріктірсе де, басқа департаменттердің жергілікті өзін-өзі басқару органдары бюджетаралық қаражатты қайта бөлудің неғұрлым радикалды тетігін пайдалану кезінде "бюджетті қайта бөлудің жалпы жүйесіне бөлу" арқылы теңестіру жүйесін қайта қарауды ұсынуға құқылы қаражат".

Францияда 2013 жылғы 10 сәуірде Министрлер Кеңесі орталықсыздандыру актісін - "III актіні" бекітті. Актінің мақсаты әкімшілік-аумақтық шекараларды трансформациялау, мегаполистерді құру, нығайту (бір немесе бірнеше облыстардағы ынтымақтастық мақсаттары үшін әкімшілік-аумақтық құрылымдағы аумақтар мен муниципалитеттерді топтастыру) және аумақтық жоспарлау және экономикалық даму саласындағы облыстардың құзыретін арттыру болып табылады.

Қауымдастықтар арасындағы теңсіздікті шектеу үшін **екі теңестіру механизмі** құрылды:

1) *тік қайта бөлу механизмдері*. Ең қолайлы жағдайдағы әкімшілік-аумақтық құрылымдарға мемлекеттің қаржылық қолдау бөлуін және ұсынуын көздейді;

2) *көлденең қайта бөлу механизмдері*. Аз қамтылған аумақтық бірліктерді қолдау мақсатында салық түсімдерінің бір бөлігін белгілі бір аумақтық билік органдарынан анағұрлым артықшылықты органдарға ұстап қалу және қайта бағыттау құралы болып табылады.

Мемлекет келесі **себептер** бойынша бюджетаралық қаржыландыру саясатын қолдауға ниетті:

1) Францияның әкімшілік-аумақтық бірліктеріне қатысты үлкен әділеттілікке қол жеткізу мақсатымен. Мұндай орталықтандырылмаған мемлекетте бюджетаралық бөлу тетіктері сияқты тиімді құралдар ғана аймақтар мен муниципалитеттерде жергілікті ұсынылатын мемлекеттік қызметтер деңгейін тұрақтандыруға мүмкіндік береді;

2) Экономикалық тиімділікке байланысты. Субъектілер арасындағы ресурстарды бөлудің теңсіздігі және аймақтар арасындағы салықтық бәсекелестіктің болуы қаржылық жағдайы жақсы аймақтар өте төмен салық ставкаларын қолдана алатын жағдайға әкеледі. Бұл жағдай, бір жағынан, қаражаттың шоғырлануына әкеледі. Екінші жағынан, қолайсыз қаржылық жағдайдағы аймақтардың одан да қолайсыз жағдайға түсуіне әкеледі;

3) мемлекеттік бюджет қаражатының теңгерімін қолдау мақсатында. Теңестіру жергілікті шығындарды оңтайландыру құралы бола алады.

Қаржылық қолдау көрсету критерийлері:

- *басқалармен салыстырғанда әлсіз аймақтардың кірістерінің (демек, қаржылық мүмкіндіктерінің) өсуі міндетті түрде қаржылық қолдаудың пайыздық төмендеуіне әкеледі;*

- *бюджеттік жоспарлау кезінде қаржылық қолдауды есептеу кезінде аймақтар мен муниципалитеттің нақты шығындары ескеріледі [11].*

Австралияда ел аумағындағы бюджеттік қатынастарды реттейтін актілерге сәйкес, аймақтық және жергілікті деңгейде қалыптасатын мемлекеттік бюджет пен қорлар арасында қаражатты қайта бөлудің бірнеше экономикалық тетіктері бар.

Австралиялық бюджеттен қаржылық көмек көрсетудің жалпы шарттары Financial framework (Supplementary Powers) Act 1997 шеңберінде бекітілген, ол жалпы принциптерді, алушылар шеңберін, бюджеттік қаржыландыру шарттарын және қаржылық көмек түрлерін белгілейді.

Аумақтар мен муниципалитеттерді қаржыландыру local Government (Financial Assistance) Act 1995 шеңберінде бекітілген қағидаттарды ескере отырып, тұрақты негізде жүзеге асырылады. Бұл **принциптер екі топқа бөлінеді** - жалпы (негізгі) және қосымша.

Негізгі принциптерге мыналар жатады:

- *аумақтарды қамтамасыз етуді теңестіру (full horizontal equalisation basis);*

- *қаражатты бөлу кезіндегі бейтараптық (effort neutrality);*

- *қаржыландырудың ең аз қажетті көлемін беру жөніндегі талаптарды сақтау (тұрақты негізде қаржыландырудың жалпы көлемінің кемінде 30%);*

- *қосымша қаржылық қолдау шараларын жүзеге асыру (other grant support);*

- *муниципалды билікті қолдау шаралары жергілікті халықтың мүдделерін ескеруі керек (аборигендік адамдар мен Торрес Стрейт аралдары).*

- *жергілікті органдардың бірлестігі (Council amalgamation).*

Қосымша қағида-жолдардың ұзындығы мен жай-күйін ескере отырып, олардың тиісті жағдайына деген қажеттілікті ескеру қажеттілігі, бұл қайта бөлінетін қаражат көлеміне де әсер етеді.

Берілетін бюджетаралық трансферттер көлемін есептеу үшін қазынашылық ескеретін бірқатар есептік статистикалық **көрсеткіштер (өлшемшарттар)** енгізіледі. Оларға мыналар жатады:

- *ағымдағы қаржы кезеңіндегі Австралия тұрғындарының саны;*

- *алдыңғы қаржы кезеңіндегі Австралия тұрғындарының саны;*

- Австралияның 8 қаласындағы экономикалық жағдайды ескере отырып есептелетін тұтыну бағаларының индексі, оның ішінде жекелеген Штаттардың астаналары болып табылады;

- штат тұрғындарының болжамды (жоспарланған) саны;

- Австралия тұрғындарының болжамды (жоспарланған) саны;

- алдыңғы қаржы кезеңіндегі қосымша бюджеттік қаржыландыру көлемі [12].

Швейцария 26 аймақтық құрылымнан (кантондардан) тұрады - тең құқықтары бар өзін-өзі басқаратын субъектілер. Кантондар айтарлықтай қаржылық тәуелсіздікке ие. Біріншіден, олар өз салықтарын белгілей алады, екіншіден, өз ресурстарын өз қалауы бойынша еркін жұмсай алады.

Орталық үкімет пен Кантондар арасында қалыптасатын бюджетаралық қатынастар үшін әртүрлі бюджеттердің Шығыс балансына қол жеткізуге бағытталған көлденең және тік теңестіру тән. Кантондардың автономиясы үшін қаржылық теңестіру өте маңызды. Теңестірусіз кейбір Кантондар федералды заңмен оларға жүктелген міндеттерді орындай алмайды және мұндай кантондардың болуына қауіп төнуі мүмкін.

2008 жылдың басында Конфедерация мен Кантондар (бұдан әрі - РРТ) арасында қаржылық теңестіру және міндеттерді бөлу реформасы жүргізілді. Оның басты мақсаты кантондардың қаржылық мүмкіндіктері мен салық ауыртпалығы тұрғысынан айырмашылықтарын азайту болды, өйткені қаржыландыруды алатын кантондардың саны міндеттерді жүзеге асыруға нақты қатысатындардың санынан әлдеқайда көп. РРТ күшіне енуімен қаржылық теңестіру міндеттерді бөлу мәселесінен бөлінді. 2008 жылдан бастап теңестіру тікелей нысаналы емес трансферттер түрінде болады. Ол Конфедерация (55,5% - дан 60% - ға дейін) және Кантондар (40% - дан 44,4% - ға дейін) қаржыландыратын кірістер теңдеуіне және тек Конфедерация қаржыландыратын шығыстар теңдеуіне негізделген.

Ресурстарды теңестіру нақты салық түсімдеріне емес, әлеуетті салық түсімдеріне, яғни олар салық тұрғысынан пайдалана алатын құнды құруға негізделеді. Бұл әлеует жеке тұлғалардың жиынтық салық салынатын кірісі мен мүлкіне және салық салынатын корпоративтік пайдаға негізделген. Демек, кантонның қолданыстағы салық саясаты кантонға немесе одан қаржылық трансферттерге қаржылық теңестіру тұрғысынан тікелей әсер етпейді және осылайша қаржылық автономияға кепілдік беріледі.

Қаржылық теңестіруді Конфедерация (тік теңестіру) және жоғары кіріс потенциалы бар Кантондар (көлденең теңестіру) бірлесіп қаржыландырады.

Осылайша, Конфедерация мен қаржылық жағынан мықты Кантондар ресурстарды "әлсіз" кантондарға бөледі, содан кейін олар ресурстарды өз қалауы бойынша еркін пайдалана алады.

Табыстың әлеуеті төмен кантондарға қаржы қаражатын беру кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Орташа швейцариялық көрсеткішпен салыстырғанда, бұл кантондарға аударылған сома олардың ықтимал "тапшылығынан" пропорционалды түрде үлкен. Әлеуеті жоғары Кантондар

төлейтін сома Швейцариядағы орташа көрсеткіштерге қатысты олардың "профицитіне" сәйкес келеді.

Қаржылық теңестіру және шығындарды өтеу туралы федералды заңға сәйкес, қаржылық теңестіру жүргізілгеннен кейін, әр кантондағы бір тұрғынға шаққандағы қаражат деңгейі Швейцария бойынша орташа көрсеткіштің кем дегенде 85% - на тең болуы керек.

Төрт жыл сайын **Федералды Кеңес Парламентке қаржылық теңдікті қамтамасыз ету қызметінің барысы мен тиімділігі туралы** есеп береді.

Қаржылық теңестіру мақсаттарына қаржы бөлу туралы шешімді Федералды Парламент **әр төрт жыл сайын** қабылдайды.

Шығындар Кантондар тікелей әсер етпейтін **критерийлерге сәйкес өтеледі**, атап айтқанда:

- *географиялық және топографиялық өлшемдер (елді мекендердің биіктігі, жердің еңісі немесе халықтың тығыздығы);*

- *әлеуметтік-демографиялық критерийлер (материалдық көмек алатын халықтың пайызы, 80 жасан асқан тұрғындардың үлесі, қалалық көрсеткіштер).*

Конфедерация бұл шығындардың бір бөлігін қаржыландырады. Аумақтық шалғайдағы кантондарға географиялық және топографиялық факторлардың әсерінен (мұндай Кантондар халқының тығыздығының төмендігіне және олардың ерекше сипаттамаларының болуына байланысты) келтірілген шығындар өтелсе, әлеуметтік-демографиялық факторлардың әсерінен болған шығындарды өтеу бірінші кезекте қалалық кантондарға (мысалы, өтемақылар) жүзеге асырылады олардың халықты орналастыру ерекшелігінің болуына немесе олардың Қалалық орталық функциясын жүзеге асыруына байланысты туындайтын шығыстары жатады) [13].

АҚШ-тағы бюджетаралық қатынастар **орталықсыздандырудың жоғары деңгейімен** сипатталады. Федералдық құзыреттерге жататын халықаралық сауда салықтары мен штат үкіметтері мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жүктелген мүлік салықтарынан басқа, бюджеттік жүйенің барлық деңгейлері үшін салық базасының басқа деңгейлеріне рұқсат алуға болады.

Үкімет салықтарды дербес енгізуге, салық ставкаларын заңнамаға қайшы келмейтін жағдайда айқындауға құқылы. Нәтижесінде азаматтарға қажетті қызметтер жиынтығын ұсыну үшін әр деңгейдегі жауапкершілік артады. Мемлекеттік үкіметтің қаражатты жұмсаудағы автономиясы федералды үкіметтің мақсатты гранттарымен, сот шешімдерімен шектеледі.

Штат үкіметі үшін ағымдағы шығыстарды қарыз ретінде қаржыландыруға тыйым салынды. Осы аумақта тұратын халық қоғамдық қызметтерді сатып алушылар болып табылады. Салық баға ретінде әрекет етеді, осыған байланысты тұтынушы басқа ауданға көшуге немесе егер ол қызметке қанағаттанбаса, өз бизнесін қайта тіркеуге құқылы. Бұл модельде халық пен шаруашылық жүргізуші субъектілер өмір сүрудің ең тиімді жағдайларын таңдауға бағытталған. **Тұжырымдаманың негізгі міндеті-билік органдары арасындағы бәсекелестік қатынастар ережелерінің жүйесін әзірлеу.**

Тұтастай алғанда, американдық модель барлық деңгейдегі бюджеттердің кірісі негізінен өз көздерінен құралады, сонымен бірге аймақтың бюджеттік саясатына дербестік береді деп болжайды. Айта кету керек, көлденең теңестіру шеңберіндегі қаржы ресурстары ағымдағы тұтыну бойынша шығындарды жабуға емес, дамуға жұмсалады.

Өздеріңіз білетіндей, бюджетаралық қолдаудың негізгі түрлері нысаналы және нысаналы емес трансферттер болып табылады.

АҚШ-та мақсатты бюджетаралық трансферттер жүйесі басым. Мақсатты гранттар арқылы АҚШ-тағы федералды үкімет экономиканың бағыттарын немесе бүкіл салаларды қолдауға тырысады, мысалы, субсидиялау арқылы салаға қосымша ақша құю арқылы олардың тәуекелдерін азайтады.

АҚШ федералды үкіметі, әдетте, мемлекеттік функцияны федералды басқарудан штаттың юрисдикциясына беру себебінен бюджетаралық трансферттер ұсынады. Кейбір жағдайларда, федералды үкімет Берілген қызмет немесе функция үшін жауапкершілікті беруі немесе бөлісуі мүмкін, өйткені штат үкіметі немесе кейде тіпті жергілікті өзін-өзі басқару органдары қоғамдық қажеттіліктер мен негізгі шығындар жағдайы туралы жақсы ақпаратқа ие. Басқа жағдайларда, федералды үкімет штаттар мен елді мекендерге көршілес юрисдикциялардың немесе жалпы елдің пайдасына қосымша шығындар үшін ынталандыру ұсына алады.

АҚШ-тың салық саясаты орталығының сайтында айтылғандай, соңғы 50 жылда федералдық бюджетаралық трансферттердің құрамы айтарлықтай өзгерді. Мысалы, бұрын Денсаулық сақтау бағдарламаларына субсидиялар түріндегі трансферттер 1980 жылдарға дейінгі жалпы соманың 20% - дан азын құрады. 2019 қаржы жылында федералды субсидиялардың шамамен 61% - ы денсаулық сақтау саласына, 16% - ы кірістерді қамтамасыз ету бағдарламаларына, 9% - ы көлік және білім беру, Кәсіптік оқыту, жұмыспен қамту және әлеуметтік қызметтерге бағытталған.

Федералды трансферттердің екі негізгі түрі бар. "Категориялық гранттар" - әйелдерге, сәбилерге және балаларға арналған арнайы қосымша тамақтану бағдарламасы арқылы тамақтануды қамтамасыз ету сияқты тар мақсатпен шектеледі. Магистраль салу сияқты нақты жобалармен шектелген гранттар одан да шектеулі. Сондай-ақ, алушыларға мұқтаж отбасыларға көмектесу және мұқтаж отбасыларға уақытша көмек көрсету бағдарламасы бойынша жұмысты жеңілдету сияқты бағдарламаның мақсаттарына жетуге көбірек еркіндік беретін блок түріндегі трансферттер немесе блоктық гранттар бар. Штаттар сонымен қатар федералды параметрлер шеңберінде әлеуметтік бағдарламаларға қатысу талаптарын белгілейді. **Штаттар арасында ресурстарды қайта бөлуге бағытталған гранттар сирек кездеседі.**

Аталған гранттардан басқа, федералды үкімет штаттар мен жергілікті үкіметтерге субсидия береді, бұл федералды салық төлеушілерге қазірдің өзінде төленген мемлекеттік және жергілікті салықтарды шегеруге мүмкіндік береді (қолданыстағы заңнамаға сәйкес 2018-2025 жылдары 10000 доллар шегіне дейін) және салық салынатын кірістен облигациялар бойынша пайыздарды алып тастайды [14].

Канадада бастапқыда субъектілердің мемлекеттік органдары шектеулі функцияларға ие болды, атап айтқанда: 1867 жылғы конституциялық актімен бекітілген функциялар. Алайда, қызметтің көптеген салаларын реттеу жөніндегі өкілеттіктер субъектілердің жергілікті маңызы бар немесе жеке өмірдің барлық мәселелерін шешетіндігі көрсетілген ережені сот арқылы қолдану нәтижелері бойынша ғана субъектілерге берілді.

Теңестіру төлемдері жүйесі зерттелетін субъектінің салық потенциалы мен барлық субъектілердің салық потенциалы арасындағы айырмашылыққа негізделген немесе оны Канадада 10 провинция стандарты деп те атайды. Оң салықтық әлеуеті бар Канада Федерациясының субъектілері теңестіру төлемдерін алуға сене алмайды, бірақ сонымен бірге алынған салықтық профицитті бюджеттік тізбектің жоғарғы жағына өткізбестен сақтайды, бұл **"теріс трансферттер"** деп аталатынды қарастырмаған Канаданың бюджеттік федерализмінің ерекшелігін құрайды.

Маңыздысы, Канада үкіметі провинциялар мен аумақтар үкіметтеріне бағдарламалар мен қызметтерді ұсынуға көмектесу үшін тұрақты негізде айтарлықтай қаржылық қолдау көрсетеді. Төрт негізгі трансферттік бағдарлама бар: Канададағы медициналық қызметтерді беру бағдарламасы (SNT), Канададағы әлеуметтік аударым (CST), теңестіру және аумақтық формуланы қаржыландыру (TFF).

SNT және CST-бұл денсаулық сақтау, жоғары білім, әлеуметтік көмек және әлеуметтік қызметтер, жас балаларды дамыту және бала күтімі сияқты саясаттың белгілі бір салаларын қолдайтын федералды трансферттер.

Equalization және TFF бағдарламалары провинциялар мен аумақтарда сөзсіз аударымдарды қамтамасыз етеді. Теңдеу аз гүлденген провинциялық үкіметтерге өз тұрғындарына басқа провинциялардағы қызметтермен ақылға қонымды түрде салыстырылатын, ақылға қонымды салыстырмалы салық деңгейлерімен Мемлекеттік қызметтерді ұсынуға мүмкіндік береді. TFF солтүстікте бағдарламалар мен қызметтерді ұсынудың жоғары құнын ескере отырып, үкіметтерге қолдау көрсету үшін аумақтық мемлекеттік қызметтерді қаржыландыруды ұсынады.

Теңестіруші трансферт үшін федералды бюджеттен түсетін **қаражат көлемі** субъектінің жалпы қажеттіліктері (шығындардың жалпы сомасы) мен осы субъектінің фискалдық мүмкіндіктері арасындағы айырмашылыққа сүйене отырып **есептеледі**. Әрбір субъект шығыстарының жалпы сомасы жыл сайын өлшенеді, бұл ретте субъектілер халқының Канаданың қалған халқына қатысты өсімі және оған сәйкес табыс өсімі көрсетіледі.

Осылайша, Канададағы қайта бөлу **саясатының басты мақсаты**-ең төменгі ұлттық стандарттарды қамтамасыз ету және аумақтардың тепе-теңдігін арттыру.

Канададағы бюджетаралық қатынастар жүйесін **ұйымдастырудың ерекшеліктері** мыналар деп қорытынды жасауға болады:

- провинциялардың кірістері орталық үкіметтің кірістерінен едәуір асып түседі;

- федерация мен провинциялар арасындағы қаржылық қатынастардың арнайы заңы бар.

Канадаға мақсатты бюджетаралық трансферттер денсаулық сақтау және әлеуметтік сала сияқты ең маңызды әлеуметтік салаларда стандарттардың орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Нысаналы трансферттерді бөлу тәртібі, олардың мөлшері 5 жылға белгіленеді, қаражатты беру қаржы жылы шеңберінде жыл сайын жүзеге асырылады. Нысаналы трансферттер ақшалай және салық нысандарында іске асырылады. Ақшалай трансферт-федералды бюджеттен провинциялардың немесе аумақтардың бюджеттеріне қаражат аудару. Салық трансферті-федералды үкіметтің салық ставкаларын төмендетуі, сонымен бірге провинцияларға (аумақтарға) тиісті салықтар бойынша ставкаларын ұқсас мөлшерде көтеру құқығын беру.

Федералдық субфедералдық трансферттерде негізгі рөлді үш трансферт атқарады: провинциялар мен аумақтардың бюджеттік қауіпсіздігін теңестіруге арналған жалпы трансферт және екі мақсатты трансферт: Денсаулық сақтау қажеттіліктеріне трансферт және әлеуметтік трансферт. Осы үш трансферттің үлесіне провинциялардың жалпы федералдық трансферттерінің 85% - ы, оның ішінде екі нысаналы трансферттің үлесі - 57%-ы тиесілі [15].

Бразилия – айтарлықтай орталықсыздандырылған федерация. Салық төлемдерінің жалпы көлемінің шамамен үштен бірі, жалпы мемлекеттік қаражаттың 40% - ы және мемлекеттік сектордың таза қарызының шамамен 35% - ы штаттар мен муниципалитеттердің жиынтық үлесіне тиесілі.

Орталық Үкіметте субфедералды салық жүйесін, әлеуметтік-еңбек және бюджет саясатын басқару мен бақылауға байланысты шектеулер бар.

Бразилияда салық түсімдерін екі жолмен бөлу әдетке айналған, біріншісі-алынған салық кірістерінің бір бөлігін жоғары билік органдарының бюджеттеріне беру, ал екіншісі-алынған салық кірістерінің бір бөлігін төменгі билік органдарының бюджеттеріне беру.

Муниципалитеттер салық төлемдері мен алымдарды өндіріп алуға, қаражатты жұмсауға және қарызды қабылдауға қатысты кең автономияны қолданады. Бюджеттер мен есептер заң шығарушы органдардың қарауына шығарылады және алдын-ала немесе кейінгі рұқсатқа, сондай-ақ федералды деңгейдегі органдардың бағалауына тәуелді емес.

Сондай-ақ, Бразилияда **Үкіметаралық трансферттердің тетіктерін негізінен екі санатқа бөлуге болады**: кірістерді бөлу туралы келісімдер және "гранттар".

Салық түсімдерін бөлу "салықтан кейінгі салық" қағидаты бойынша немесе орталық үкіметтің барлық кірістерінен алынуы мүмкін. Келісімнің бірінші түрінің кемшілігі - федералды Үкіметтің бөлінбеген салықтарды жинауға күш салуына ынталандыру. "Гранттардың" өзін екі санатқа бөлуге болады: жалпы мақсаттағы (немесе шартсыз), тік және көлденең теңгерімсіздіктерді түзету үшін және арнайы мақсаттағы (немесе кондиционер), ресурстарды қолдануға немесе олар қаржыландыратын бағдарламалардың жұмысына қатысты азды-көпті қатаң шарттар болған жағдайда. Арнайы аударымдар төбелік

мәндерге немесе лимиттерге ие болуы немесе болмауы мүмкін (мерзімсіз немесе жабық) және тиісті талаптарға ие болуы немесе болмауы мүмкін.

Жалпы мақсаттағы трансферттер мен арнайы мақсаттағы трансферттердің арасында белгілі бір бағдарламаларға барудың орнына білім беру сияқты шығындардың кең ауқымын жабуға арналған "блоктық гранттар" деп аталатындар бар [16].

2 Республикалық және жергілікті бюджеттердің өзекті жай-күйі: нормативтік реттеу және практикалық талдау

2.1 Қолданыстағы бюджет жүйесінің егжей-тегжейлі жағдайы

Орталық пен өңірлер арасындағы бюджетаралық қатынастар экономикалық саясаттың маңызды құралы болып табылады.

Облыстардың даму деңгейі және олардың ел экономикасындағы рөлі бірдей емес, өңірлерде салық салынатын база мөлшерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар, сондықтан бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыруда әртүрлі мүмкіндіктер бар. Сондықтан Қазақстан өңірлерінің бюджетпен қамтамасыз етілуін теңестіру мақсатында қолданыстағы бюджет жүйесінде кірістерді облыстар арасында, республикалық және облыстық бюджеттер арасында қайта бөлуді көздейтін бюджеттік теңестіру тетігі жұмыс істейді.

ҚР Бюджет кодексіне сәйкес **бюджетаралық қатынастар** - бюджет процесінде республикалық, облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттері, аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер, аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер бюджеттері арасындағы қатынастар болып табылады.

Бюджетаралық қатынастар мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы функциялар мен өкілеттіктерді нақты ажыратуға, түсімдер мен шығыстарды әртүрлі деңгейдегі бюджеттер арасында бірыңғай бөлуге, сондай-ақ бюджетаралық трансферттерді айқындау әдістерінің бірлігі мен ашықтығына негізделген.

Республикадағы бюджетаралық қатынастар **трансферттермен және бюджеттік кредиттермен реттеледі**, облыстық және аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер арасы және кірістерді бөлу нормативтері облыстық мәслихаттың шешімімен белгіленеді.

Бюджет деңгейлері арасындағы трансферттер жалпы сипаттағы трансферттерге, ағымдағы нысаналы трансферттерге, дамуға арналған нысаналы трансферттерге бөлінеді. Жалпы сипаттағы трансферттер - бұл өңірлердің бюджеттік қамтамасыз етілу деңгейін теңестіруге және мемлекет кепілдік берген қызметтерді ұсыну үшін тең фискалдық мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге бағытталған бюджеттік субвенциялар (жоғары тұрған бюджеттерден төмен тұрған бюджеттерге берілетін) және бюджеттік алып қоюлар (төмен тұрған бюджеттерден жоғары тұрған бюджеттерге берілетін).

Жалпы сипаттағы трансферттерді айқындау кезінде өңірдің салық әлеуеті, өңірдегі мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді тұтынушылар саны және белгілі бір өңірдің ерекшелігіне байланысты Мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді ұсыну жөніндегі шығыстарға әсер ететін факторлар ескеріледі.

Жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі кірістердің (трансферттерді шегергенде) және тиісті жергілікті бюджет шығындарының болжамды көлемдері арасындағы айырма ретінде айқындалады.

Жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі жылдар бойынша бөле отырып, үш жылдық кезеңге абсолютті мәнде белгіленеді:

- республикалық бюджет пен облыстық, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың бюджеттері арасында-ҚР Заңы;

- облыстық бюджет пен аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер арасында - облыстық мәслихаттың шешімімен;

- аудандық (облыстық маңызы бар қаланың) бюджеті мен аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің бюджеттері арасында - аудандық (облыстық маңызы бар қаланың) бюджет туралы аудан (облыстық маңызы бар қала) мәслихатының шешімімен.

Аудандық (облыстық маңызы бар қаланың) бюджеті мен аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің бюджеттері арасындағы жыл сайын жоспарлы кезеңге жылжымалы негізде белгіленетін жалпы сипаттағы трансферттердің көлемін қоспағанда, жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі әр үш жыл сайын өзгеруге жатады.

Шығыстардың жекелеген бағыттарын қаржыландырудың ең төменгі көлемі олардың басымдығы мен әлеуметтік маңыздылығын ескере отырып, заңмен немесе жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы мәслихаттың шешімімен белгіленуі мүмкін.

Жалпы сипаттағы ресми трансферттердің үш жылдық көлемінің қолданылу кезеңінде бюджетаралық қатынастарды жедел реттеу құралы республикалық бюджеттен нысаналы трансферттер болып қала береді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда көптеген өңірлердің республикалық бюджеттен берілетін трансферттерге тәуелділігі жоғары. [17].

Жалпы сипаттағы трансферттерді есептеу әдістемесі ҚР Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 11 желтоқсандағы №139 бұйрығымен бекітілген [18].

Бюджет түсімдерін болжау әдістемесі Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің міндетін атқарушының 2015 жылғы 21 қаңтардағы №34 бұйрығымен бекітілген [19].

Жалпы сипаттағы трансферттер туралы бірінші Заң 2004 жылы қабылданды, оған 2005-2008 жылдарға арналған өңірлер бөлінісінде бюджеттік субвенциялар мен алып қоюлардың көлемі бекітілді.

2022 жылғы желтоқсанда қолданысы 2025 жылы аяқталатын "Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттері арасындағы 2023 – 2025 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы" ҚР кезекті Заңы қабылданды [20, осымша 2].

Тұрақты сипаттағы ағымдағы шығындар бойынша есептеулер жаңа тәсілдерді ескере отырып, 2022 жылғы жергілікті бюджет базасында (2022 жылғы 1 мамырдағы жағдай бойынша) жүргізілген.

Есептік база ретінде Атырау облысының жергілікті бюджетінің ағымдағы шығыстарының нақты қалыптасқан деңгейі, еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша санақты ескере отырып, халықтың болжамды саны пайдаланылған.

Ағымдағы шығындар әлеуметтік-экономикалық даму болжамына сәйкес жоспарланған кезеңде (жалақыны қоспағанда) тұтыну бағаларының индексіне ұлғайтылған.

Ескеретін жаңа коэффициенттер қолданылған:

- *табиғи және техногендік сипаттағы ТЖ-ға қарсы іс-қимыл өңірлерінің нығаяу деңгейі (Төтенше жағдайлар министрлігінің деректері бойынша);*

- *жергілікті бюджет есебінен ұсталатын ішкі істер органдарын кезең-кезеңімен материалдық-техникалық жарақтандыру (ішкі істер министрлігінің деректері бойынша);*

- *жылумен, сумен жабдықтау және су бұру желілерінің тозу жағдайы (Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің мәліметтері бойынша);*

- *облыстық, аудандық маңызы бар жолдардың жағдайын кезең-кезеңімен жақсарту (Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің деректері бойынша);*

- *балаларды тегін шығармашылық, спорттық үйірмелермен қамту (Мәдениет және спорт министрлігінің мәліметі бойынша).*

Бұрын республикалық бюджеттен РБК қорытындысы негізінде қаржыландырылған тұрақты сипаттағы шығындар (ағымдағы нысаналы трансферттер) енгізілген.

"Білім беру" функционалдық тобының "Мектепке дейінгі тәрбие және оқыту", "Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру" кіші функциялары бойынша жергілікті бюджеттің ағымдағы шығындарының болжамы Ағарту Министрлігінің есептеулері негізінде есептелген.

Жалпы сипаттағы трансферттерді есептеу кезінде де ескерілген:

- *қоршаған ортаға теріс әсер еткені үшін төлем бойынша түсімдер;*

- *бұрын үш жылдық кезеңге қабылданған МЖӘ жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелер;*

- *Жұмыспен қамтудың жол картасы бағдарламасы шеңберінде облигациялық қарыздар бойынша негізгі борышқа қызмет көрсетуге арналған шығындар;*

- *әдістемеге сәйкес денсаулық сақтау объектілеріне күрделі жөндеу жүргізуге арналған шығындар;*

- *ЖАО резервіне жергілікті бюджет түсімдерінің екі пайызы мөлшерінде қаражат (трансферттер мен қарыздарды есепке алмағанда).*

Даму бюджетінің болжамы ағымдағы шығындардың 14,6% мөлшерінде айқындалған. Сондай-ақ, даму бюджетінің болжамына кірістердің болжамды көлемінің 5,4% - арттыратын коэффициент қолданылған.

Республикалық бюджет дайындау кезінде 2023 – 2025 жылдар әлемдік экономиканың қалыпты өсу қарқынын, іскерлік белсенділікті арттыруды, сыртқы биржалық нарықтардағы аз құбылмалы жағдайды және экономикалық саясатты жаһандық дамудың жаңа шындықтарына бейімдеуді көздейтін базалық сценарий алынды.

2023 – 2025 жылдарға арналған республикалық бюджет кірістерінің түсімдерін болжау Қазақстан Республикасы Салық және Бюджет кодекстерінің,

сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілердің ережелерін ескере отырып, елдің әлеуметтік-экономикалық даму болжамдары негізінде бюджет түсімдерін болжау әдістемесіне сәйкес жүзеге асырылды.

Жоспарлы кезеңге арналған республикалық бюджет кірістерінің болжамын қалыптастыру кезінде 2021 жылғы республикалық бюджет кірістерінің атқарылуы туралы есептің деректері, 2022 жылғы қаңтар-шілде айларындағы бюджетке түсімдер динамикасы негізінде ағымдағы жыл бойынша түсімдерді бағалау ескерілді.

2023 жылға арналған республикалық бюджеттің кірістер болжамы (трансферттер түсімін есепке алмағанда) 13 911 365 852 мың теңге сомасында айқындалған немесе 3 018 836 765 мың теңгеден аса отырып, ағымдағы жылғы бағалауға 127,7% - құрайды. 2023 жылға арналған республикалық бюджеттің кірістері 2022 жылғы бағалауға қарсы 3 252 223 886 мың теңгеге ұлғайды.

2023 жылғы республикалық бюджеттің кірістерінде ең көп үлес салмағын (97,5 %) салық түсімдері алады. 2023 жылғы салық түсімдерінде елеулі үлес қосылған құн салығының (40,6 %), корпоративтік табыс салығының (35,1%) түсімдеріне тиесілі. Мұнай емес сектордан 2023 жылға арналған корпоративтік табыс салығы бойынша болжам 4 765 770 732 мың теңге сомасында есептелген.

Трансферттер түсімдері 2023 жылы 3 638 126 366 мың теңге сомасында, 2024 жылы – 2 884 396 739 мың теңге, 2025 жылы – 2 422 555 100 мың теңге [21].

"Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың 2023 – 2025 жылдарға арналған бюджеттері арасындағы жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы" Қазақстан Республикасы Заңына сәйкес бюджеттік алып қоюлар мынадай көлемдерде айқындалған:

2023 жылға - 438 126 366 мың теңге;

2024 жылға - 484 396 739 мың теңге;

2025 жылға - 522 555 100 мың теңге.

Қазақстан Республикасы "Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 2023 – 2025 жылдарға арналған кепілдендірілген трансферт туралы" Заңына сәйкес кепілді трансферттің көлемі мынадай көлемдерде айқындалған:

2023 жылға арналған – 2 200 000 000 мың теңге;

2024 жылға арналған – 2 000 000 000 мың теңге;

2025 жылға арналған – 1 900 000 000 мың теңге.

Кепілді трансферттің белгілі бір мөлшері кесу бағасы кезінде мұнай секторы ұйымдарынан Ұлттық қорға болжанатын түсімдердің көлемінен аспайды (Қазақстан Республикасы Бюджет кодексінің 24-бабының 2-1-тармағы).

Дағдарысқа қарсы іс – шараларды, ұлттық ауқымдағы әлеуметтік маңызы бар жобаларды, стратегиялық маңызды инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыру мақсатында 2023 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 1 000 000 000 мың теңге, 2024 жылы - 400 000 000 мың теңге сомасында нысаналы трансферт тарту көзделген.

Мұнай секторы ұйымдарынан Ұлттық қорға түсетін түсімдер 2023 жылға 92,6 млн тонна мұнай өндіру көлеміне қарай есептелген, мұнайдың әлемдік бағасы 85 доллар/баррель, теңге бағамы АҚШ долларына 470 теңге және 6 148 215 970 мың теңгені құрады.

Мұнай секторы бойынша тікелей салықтар мен басқа да төлемдер түсімдерінің көлемі 6 143 214 475 мың теңге сомасында. Мұнай секторынан түсетін түсімдердің негізгі үлесі корпоративтік табыс салығына – 29 %, пайдалы қазбаларды өндіруге арналған салығына – 29 %, мұнай секторы ұйымдарынан жасалған келісімшарттар бойынша өнімді бөлу бойынша Қазақстан Республикасының үлесіне – 24,4 %, рента салығына – 11,2% тиесілі. Мемлекеттің қаржы активтерін сатудан түсетін түсімдер 2023 жылға 1 000 000 мың теңге болып 2022 жылы жоспарланған [22].

Бюджеттің шығыс бөлігінде мемлекеттік органдардың саясатындағы жекелеген бағыттардың өзгеруін, Мемлекет басшысының жолдауларына, заңнамалық актілерге сәйкес жаңа міндеттер бойынша толықтыруларды, сондай-ақ 2021 жылғы бюджеттің атқарылу нәтижелерін есепке алынған.

Бұдан басқа, республикалық бюджет шығыстарының құрылымы 2022 жылғы жоспармен салыстырғанда және "Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың 2023 – 2025 жылдарға арналған бюджеттері арасындағы жалпы сипаттағы трансферттер объектілері туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жаңа нормасын ескере отырып, оған сәйкес республикалық бюджеттен берілген трансферттерді ескере отырып, өңірлерге субвенциялар айқындалған бюджет жергілікті бюджеттер базасында, мынадай көлемде:

2023 жылға арналған – 4 937 528 088 тыс. теңге (оның ішінде жергілікті бюджеттер базасына беру - 2 794 833 572 тыс. теңге);

2024 жылға арналған – 5 180 952 939 тыс. теңге (оның ішінде жергілікті бюджеттер базасына беру - 3 166 459 839 тыс. теңге);

2025 жылға арналған – 5 680 869 115 тыс. теңге (оның ішінде жергілікті бюджеттер базасына беру - 3 581 401 811 тыс. теңге).

Бұл республикалық бюджеттің жалпы шығыстарының 2022 жылғы 3 847 983 617 мың теңгеден 2023 жылы 7 867 735 158 мың теңгеге дейін ұлғаюына әкеп соқты. Республикалық бюджет шығыстарының жалпы көлемі 2023 жылы 21 002 913 395 мың теңге сомасында, 2024 жылы – 21 647 330 649 тыс. теңге, 2025 жылы – 22 660 190 764 тыс. теңге болып бекітілген (*Кесте 1*).

Жергілікті бюджеттер кірістерінің болжамды көлемі өңірдің кіріс әлеуетін ескереді. Өңірдің кіріс әлеуеті-үш жылдық кезеңге арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемін белгілеу кезінде өңірдің кірістерін айқындау үшін есептелетін салықтар түсімдерінің және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің ең жоғары ықтимал сомасы.

Облыс әкімдігі, республикалық маңызы бар қалалар, астана әкімдігі және жер қойнауын пайдаланушылар арасында жер қойнауын пайдаланушыларды өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына және жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттарға сәйкес оның инфрақұрылымын дамытуға аудару жөніндегі міндеттемелерді орындау шеңберінде жасалған меморандумдар бойынша сомалар кірістердің болжамды көлемдеріне жеке қоса беріледі.

Кесте 1 – 2022-2025 жылдарға арналған республикалық бюджет шығыстарының бағыттары

Атауы	2022 жыл		2023 жыл		2024 жыл		2025 жыл	
	млрд теңге	ЖІӨ-ге %	млрд теңге	ЖІӨ-ге %	млрд теңге	ЖІӨ-ге %	млрд теңге	ЖІӨ-ге %
БАРЛЫҒЫ, соның ішінде:	18 795	20,5	21 003	17,4	21 647	16,2	22 660	15,5
Әлеуметтік сала	8 649	9,4	8 013	6,6	9 142	6,9	9 664	6,6
<i>барлық шығындарға %</i>	<i>46,0</i>		<i>38,2</i>		<i>42,2</i>		<i>42,6</i>	
Қорғаныс, құқық қорғау жүйесі, арнаулы мемлекеттік органдар	2 154	2,4	2 217	1,8	2 170	1,6	2 039	1,4
<i>барлық шығындарға %</i>	<i>11,5</i>		<i>10,6</i>		<i>10,0</i>		<i>9,0</i>	
Экономиканың нақты секторы	3 365	3,7	2 071	1,7	1 518	1,1	1 355	0,9
<i>барлық шығындарға %</i>	<i>17,9</i>		<i>9,9</i>		<i>7,0</i>		<i>6,0</i>	
Жалпымемлекеттік шығыстар	3 848	4,2	7 868	6,5	8 110	6,1	9 022	6,2
<i>барлық шығындарға %</i>	<i>20,5</i>		<i>37,5</i>		<i>37,5</i>		<i>39,8</i>	
Әкімшілік мемлекеттік органдар	779	0,9	833	0,7	706	0,5	580	0,4
<i>барлық шығындарға %</i>	<i>4,1</i>		<i>4,0</i>		<i>3,3</i>		<i>2,6</i>	

Ескертпе – Автормен құрастырылған [21].

Жергілікті бюджеттер шығындарының болжамды көлемі осы Кодекстің 46-бабына сәйкес шығыстарға міндетті түрде шолу жүргізе отырып айқындалады. **Жергілікті бюджеттер шығындарының болжамды көлемдері** нысаналы трансферттерді, жергілікті атқарушы органның борышына қызмет көрсетуге және өтеуге арналған шығындарды, **бюджеттік кредиттерді, мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерді, имидждік шығыстарды, гранттарды, зерттеулерді, консалтингтік қызметтерді, ғылыми-техникалық жобалар мен бағдарламаларды есепке алмайды.**

Бюджетаралық қатынастар облыстық бюджеттердің, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттерінің республикалық бюджетпен өзара қатынастардағы, аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттердің жоғары тұрған облыстық бюджетпен өзара қатынастардағы, аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер бюджеттерінің жоғары тұрған

аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджетпен өзара қатынастардағы теңдігі қағидаттарына негізделген.

Бюджет кодексінің 45 бабына сәйкес, жалпы сипаттағы трансферттерді айқындау кезінде өңірдің салық әлеуеті, өңірдегі мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді тұтынушылар саны және белгілі бір өңірдің ерекшелігіне байланысты мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді ұсыну жөніндегі шығыстарға әсер ететін факторлар ескеріледі.

Атырау облысы өнеркәсіптік өңір болып табылады, өңір экономикасының негізін мұнай-газ секторы құрайды. Облыстың өнеркәсіп өнімінің көлемінде оның үлесі 88 % құрайды.

Соңғы бес жылда экономикалық белсенді халық саны 6% - ға немесе 18,9 мың адамға артып, 2020 жылы 330,7 мың адамды құрады. Жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өнім (бұдан әрі – ЖӨӨ) 2017 жылы 9 685,1 мың теңгеден 2020 жылы 11 883,2 мың теңгеге дейін өсті, бұл көрсеткіш бойынша республиканың басқа өңірлері арасында бірінші орында тұрған өңір. Облыстың ЖӨӨ-нің үлес салмағы 2020 жылы республика бойынша 11% - құрады.

ҚР Ұлттық экономика министрлігі түрлі елді мекендер үшін – тірек ауылдардан республикалық маңызы бар қалаларға дейін әлеуметтік игіліктер мен мемлекеттік қызметтердің тізбесі мен қолжетімділігінің, халық үшін көліктік, мәдени-спорттық, іскерлік, өндірістік, цифрлық және басқа да инфрақұрылыммен қамтамасыз етілуінің нақты көрсеткіштерін қамтитын аймақтық стандарттар жүйесін (АСЖ) әзірледі.

Яғни, бұл әрбір елді мекенді жеткізу қажет ең төменгі стандарттар. Өңірлер бойынша орташа қамтамасыз ету жаңа АСЖ-не сәйкес, 2023 жылдың қорытындысымен республика бойынша 64,6% (қалалар бойынша – 88,5%, ауылдар бойынша - 64,3%) құрайды.

Анықтама:

Алматы қ. – 87,9%, Шымкент қ. – 87,8%, Астана қ. – 85,9%, Маңғыстау қ. – 73,2%, Ақтөбе – 69,9%, Жамбыл-69,3%, Атырау-70,3%, Қостанай – 68,3%, Қызылорда – 67,1%, Павлодар-66,4%, Ақмола – 65,7%, СҚО-64,3%, Түркістан – 64,1%, Алматы – 64,5%, Қарағанды – 62,3%, БҚО-60,2%, Жетісу-65,4%, ШҚО-58,5%, Ұлытау-58%, Абай-55,8% [23].

Бес жылдық кезеңде шешілуі қажет проблемалар және ең өткір мәселелер Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 21 мамырдағы «Атырау облысын әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2021 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы» № 337 қаулысында көрсетілген [24].

Атырау облысында 706 мыңға жуық халқы бар еліміздің дамыған өңірлерінің бірі. Облыстың орталығы - Атырау қаласы Каспий теңізіндегі порт болып табылады. Облыста мұнай-газ және газ конденсаты шикізатының бірегей қорлары, калий және натрий тұздарының, құрылыс материалдарының бай кен орындары бар, сондай-ақ маңызды балық кәсіпшілігі ауданы болып табылады.

Бюджеттің кіріс бөлігі бойынша облыс бюджетінің үш жылдық кезеңге 2023-2025 жылдарға арналған кірістері соңғы жылдары 1,8 трлн. теңге көлемінде түсімдердің оң динамикасын ескере отырып болжанған (2023 ж. – 565,6 млрд. теңге, 2024 ж. – 613,7 млрд.теңге, 2024 ж. – 664,3 млрд. теңге) және негізінен

түсімдердің негізгі көздері – ТШО салықтары, МӨЗ акциздері, еңбекақы төлеу қорынан салықтар және басқа да көздер есебінен қалыптастырылады.

Бюджеттің шығыс бөлігі бойынша есептеулерде база ретінде жергілікті бюджеттің нақты қалыптасқан шығыстары қабылданады және ЖСТ есептеу әдістемесіне сәйкес салалық коэффициенттерді қолдану жолымен ұлғайтылады. Мұнда Бюджет кодексіне сәйкес ЖАО-ның қарауына жататын шығындар база ретінде қабылданатынын түсіну маңызды. Бұл халық алдындағы барлық әлеуметтік міндеттемелерді қамтамасыз ету, білім беру (мектеп және мектеп жасына дейінгі контингенттің өсуі, тегін шығармашылық, спорт үйірмелеріне қолжетімділік), Денсаулық сақтау (жабдықтарды жаңарту, ауруханалар мен емханаларды күрделі жөндеу), азаматтарды әлеуметтік игіліктермен, мемлекеттік қызметтермен қамтамасыз ету сияқты әлеуметтік маңызды және маңызды бағыттар бойынша айтарлықтай өсіммен шығыстарды болжаймыз және инфрақұрылыммен (жолдар мен көшелерді, жылумен, сумен жабдықтау және су бұру объектілерін жөндеу).

Өңірлерді қосымша кіріспен қамтамасыз ету үшін 2020 жылдан бастап жергілікті бюджеттерге ШОБ субъектілерінен (ірі бизнес пен мұнай өнеркәсібінен басқа) корпоративтік табыс салығы бойынша түсімдер аударылды. Бірақ бұл бюджет қауіпсіздігіне әсер еткен жоқ; ол 2020 жылы карантиндік шектеулер жағдайында одан да нашарлады. Жергілікті бюджеттердің ұлғайған шығыстары РБ тен берілетін трансферттердің есебінен өтелді.

2022 жылға қарай барлық аймақтарда, соның ішінде КТС есебінен бюджеттік қауіпсіздік аздап жақсарды. Өңірлер ең көп жеңілдіктерге ие болды, одан жаңа аймақтар бөлінді. Бұл ретте Алматы облысының бюджеттік қауіпсіздігі 48%-дан 61%-ға, Қарағанды облысы – 48%-дан 54%-ға, ШҚО – 35%-дан 46%-ға жақсарды. Бірақ жаңа үш аймақтағы бюджеттік қауіпсіздік деңгейі өте маңызды және олардың табыс жағдайы жақын болашақта өзгере қоймайтыны анық. Жаңа аймақтарда (Абай және Ұлытау) түсті металдарды өндірудің шарықтау шегіне жеткен тау-кен өндірісі бар. Бюджеттік қамтамасыз ету деңгейі ең төмен Жетісу өңірінде ірі өнеркәсіп орындары мүлде жоқ.

Донор-өңірлер мен еншілес компаниялар арасындағы 2022 жылы бюджеттік қамтамасыз етудегі айырмашылық үлкен (орта есеппен 50%). Осы айырмашылыққа сүйене отырып, донорлардың қауіпсіздік деңгейі жақсы деп айта аламыз, бірақ олар қазірдің өзінде Ұлттық қорға қомақты сома аударып отыр. Мәселен, 2010 жылы Атырау облысында кәсіпорындардан түсетін салықтар мен Ұлттық қорға төлемдер жергілікті бюджет кірісінен 7 есеге, Маңғыстау облысында 3 есеге артық. 2022 жылға қарай коэффициент, әрине, төмендеді: Атырау облысында – жергілікті бюджет кірісінің 5 көлемі, Маңғыстау облысында – облыстық бюджеттің 2,5 көлемі. Айта кету керек, Маңғыстау облысы 2023 жылдан бері еншілес ұйым болып табылады.

Батыс өңірлерінің жергілікті бюджеттерін айналып өтіп, үстеме кірістер өңірлік дамудың көптеген мәселелерін шеше алар еді, өйткені бұл аймақтарда халықты қоғамдық игіліктермен қамтамасыз ету қарқыны төмен: білім беру, денсаулық сақтау, экология және сумен қамтамасыз ету.

Батыс өңірлерінде, республиканың барлық облыстары арасында жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдарының қатты жабынмен қамтылуы ең төмен: егер Қазақстан Республикасында бұл көрсеткіш 89% (2021 жылға арналған деректер), онда Атырауда – 77%, Батыста Қазақстан – 76%, тек Маңғыстауда – 90% . Атырау облысында жалпы пайдаланымдағы автомобиль жолдарының ішінде I санатты (үздік) бірде-бір шақырым жол жоқ, Батыс Қазақстан облысында – барлық ұзындығы 6,5 мың шақырым жолдың 3 шақырымы, Маңғыстау облысында – 126 шақырым жол. 3 мың км. Облыстық, аудандық маңызы бар жолдар туралы мүлде ештеңе айтудың қажеті жоқ. Бұл аудандардың облыс орталықтарымен экономикалық байланысын арттыруға мүмкіндік беретін, кем дегенде, облыстық маңызы бар жол инвестиция.

Денсаулық сақтау саласы бойынша Атырау облысы респираторлық туберкулез бойынша тұрақты бірінші орында (100 мың тұрғынға 51,95). Дәрігерлер саны мен 10 мың халыққа шаққандағы аурухана төсек-орындарының саны бойынша Маңғыстау және Атырау облыстары орташа республикалық көрсеткішке жетпейді. Білім саласы бойынша еліміздегі осындай 57 мектептің ішінде апатты жағдайдағы мектептердің 12 пайызы (5 – Атырау, 2 – Маңғыстау) және үш ауысымды мектептердің 18 пайызы (15 – Маңғыстау және 11 – Атырау) екі облысқа тиесілі. 143 мектеп.

Батыстағы үш облыста да көмірсутектерді қарқынды өндіруге байланысты өте жақсы экологиялық жағдай жоқ және оларға қоршаған ортаны қорғау бойынша тұрақты шаралар қажет. Елдегі ластаушы заттар шығарындыларының барлық көздерінің төрттен бірі үш аймаққа тиесілі. Атырау облысында стационарлық көздерден атмосфераға ластаушы заттардың шығарындыларының деңгейі республикалық орташа деңгейден екі есе дерлік жоғары.

Маңғыстау облысында республика бойынша тұрғын үй қорын сумен қамтамасыз ету ең нашар (98,2%-ға қарсы 77,8%), Батыс Қазақстан облысында және Маңғыстау облыстарында тұрғын үй қорын ванна/душ бөлмесімен қамтамасыз ету көрсеткіші орташа республикалық деңгейден төмен, Тұрғын үйді орталықтандырылған ыстық сумен қамтамасыз ету бойынша Атырау және Батыс Қазақстан облыстары да республикалық деңгейден төмен.

Әрине, жоғарыда аталған салаларда басқа да көптеген аймақтарда проблемалар бар, кейбіреулерінде жағдай одан да нашар, бірақ Атырау мен Маңғыстау (2023 жылға дейін) донор болған және априори жақсы логистика және тиісінше әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу үшін ресурстар болуы керек еді. экономикалық проблемалар. Осыған орай, аталған өңірлердің қойнауында қомақты байлық болғанымен, тұрғындардың тұрмыстық жағдайының нашарлығы туралы шағымдары орынды сияқты.

Нәтижесінде біз ең маңызды сұраққа келеміз – қалыптасқан бюджетаралық қатынастар жүйесі өңірлердің даму деңгейін теңестіріп қана қоймай, дамуды қаншалықты ынталандыра алады? 20 жыл ішінде сегіз донор өңірдің үшеуі ғана қалды. Ағымдағы статус-кво сақталса, мұнай, газ және металдарды өндіруден түсетін түсімдердің қысқаруы есебінен орталықтандыру одан әрі кеңейеді, ал жергілікті бюджеттердің трансферттік инеге тәуелділігі тек артады.

Қолданыстағы бюджетаралық қатынастар жүйесі өзгерістерді қажет етеді. Елдің бюджет жүйесіндегі қатынастардың жалпы негізі төрт бюджет деңгейін белгілейтін Бюджет кодексімен анықталады: республикалық, облыстық (Астана, Алматы және Шымкент), аудандық және ауылдық.

2023 жылдан бастап жаңа Бюджет кодексін әзірлеу бойынша жұмыстар жүргізілуде. Әлбетте, жаңа кодекс стратегиялық және бюджеттік жоспарлауды одан әрі үйлестіру, нәтижеге бағытталған бюджетті іске асыру, Ұлттық қордан трансферттердің шеңберін белгілеу, контрциклдік фискалдық саясат элементтерін және бюджеттік ережелерді енгізу мәселелерін шешуі тиіс.

2.2 Зерттеу әдістері

Орталық пен өңірлер арасында қаражатты бөлудің ағымдағы тәсілдері мен тетіктерін талдау негізгі зерттеу әдісі болып табылады.

Бюджетаралық қатынастарды реттеудің құралдары:

- республикалық және облыстық бюджеттер, РБ пен астананың қалалық бюджеттері арасындағы – трансферттер мен бюджеттік кредиттер;

- облыстық және аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер арасындағы – трансферттер, бюджеттік кредиттер және кірістерді бөлу нормативтері;

- аудандық (облыстық маңызы бар қаланың) бюджеті мен аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің бюджеттері арасындағы – трансферттер мен бюджеттік кредиттер [26].

Бюджет деңгейлері арасындағы трансферттер жалпы трансферттер, нысаналы ағымдағы трансферттер және нысаналы даму трансферттері болып бөлінеді. Жалпы сипаттағы трансферттер – бұл аймақтардың бюджеттік қамтамасыз етілу деңгейін теңестіруге және мемлекеттің бюджеттік қамтамасыз етудің тең фискалдық мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге бағытталған бюджеттік субвенциялар (жоғары тұрған бюджеттерден төмен тұрған бюджеттерге аударылатын) және бюджеттің алынуы (төменгі бюджеттерден жоғары тұрған бюджеттерге аударылатын) -кепілдендірілген қызметтер [25].

Нысаналы трансферттер мен бюджеттік кредиттерді жергілікті атқарушы органдар тиісті бюджеттік бағдарламаларда айқындалған нысаналы мақсатына сәйкес ғана пайдаланады.

Жалпы трансферттер, керісінше, олардың мақсаты жергілікті бюджеттерді теңестіру; Мұндай трансферттер өз кірістері мен жергілікті бюджет шығыстарының айырмасы ретінде есептеледі.

Қазіргі қазақстандық бюджетаралық қатынастар жүйесі оны ұйымдастыру міндетін толық атқара алмайды. Дегенмен, бюджетаралық қатынастар жүйесін реформалау үздіксіз процесс, ол жалғасуда және бұған Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауларындағы және жыл сайынғы Жолдауларындағы мәлімдемелері дәлел.

Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстыру, жүйелік және құрылымдық-функционалдық талдау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Теориялық талдауды пайдалана отырып, мелиорация түсінігі зерттеліп, шет елдермен салыстырылды.

Зерттеуді жүргізудің іргелі әдістемелік тәсілдерінің бөлігі ретінде келесі әдістер қолданылды: мәліметтерді жинау әдістері – нормативтік құқықтық актілер, әдістемелік нұсқаулар және басқа да құжаттар, статистикалық деректерді талдау. Мәліметтерді интерпретациялау әдістері – аналитикалық материалдар мен презентацияларды талдау.

Зерттеуді жүргізу үшін эмпирикалық базаны қалыптастыру үшін бірнеше топтар пайдаланылды: зерттеу мәселесін реттейтін заңнамалық және басқа да нормативтік құжаттар; мелиорация мәселелері бойынша мемлекеттік, саяси және қоғам қайраткерлерінің, сарапшылар мен ғалымдардың жарияланымдары; аналитикалық есептер, жазбалар, статистикалық материалдар; басылымдар мен БАҚ материалдары; Интернет ресурстары.

Зерттеу аясында бюджет саласындағы мамандармен сұхбат жүргізілді. Зерттеу мәселелеріне қатысты бірқатар сұрақтар қойылды.

Қазақстан өңірлерін қаржыландыру жөніндегі сарапшылармен сұхбаттан қолданыстағы тетіктің тұрақтылығы бар, бірақ өңірлік қажеттіліктерді ескерудің үлкен икемділігін талап ететіні шығады. Тиімділікті жақсарту үшін қаражатты бөлуді қайта қарау, осал топтарды қолдау бағдарламаларын әзірлеу және шағын бизнесті дамытуды ынталандыру қажет. Табысты іске асырудың болашағы ынтымақтастыққа дайындыққа және қажетті қолдауды қамтамасыз етуге байланысты [Қосымша 1].

2.3 Зерттеу нәтижелері мен талдаулары

20 жылдағы Қазақстан аймақтарының бюджеттік қамтамасыз етілуін талдау.

Фискалдық саясатта облыстың немесе әкімшілік-аумақтық бірлік орталықтан түсетін трансферттерді есепке алмай-ақ алынған кірістер есебінен қаншалықты өз шығыстарын жабуға қабілетті екенін көрсететін бюджеттік қамтамасыз ету критерийі қолданылады.

Бюджеттік қамтамасыз ету коэффициенті – белгілі бір кезеңдегі жан басына шаққандағы бюджет шығыстарының сомасы және мына формуламен анықталады:

Мұндағы,

К – бюджеттік қамтамасыз ету коэффициенті;

Р – белгілі бір кезеңдегі бюджет шығыстары;

Н – белгілі бір кезеңдегі аймақ халқының саны.

Бұл критерийдің артықшылығы қарапайым есептеу болып табылады. Кемшілігі - ең жоғары коэффициент кезінде ресурстар тиімсіз жұмсалуды мүмкін (мысалы, аймақта жұмыс істейтін билік органдарына қолдау көрсетуге әсерлі сомалар жұмсалған кезде, әкімшілік шығындар айтарлықтай болуы мүмкін). Сондай-ақ бұл көрсеткіш тек әлеуметтік тұрғыдан ғана жұмсалған шығындардың тиімділігін сипаттай алады. Осыған байланысты шығындар құрылымында формулалардың тиімділігін арттыру үшін тек әлеуметтік саладағы – денсаулық сақтау, білім беру, ғылым, әлеуметтік қорғау және білім беру шығындары ғана қарастырылады [24].

ҚР Бюджет кодексінің тұжырымдамалық аппаратында: «бюджеттік

қамтамасыз ету – мемлекеттік органдар көрсететін осы қызметтерді алушылардың бір бірлігіне шаққандағы табиғи нормаларды ескере отырып, мемлекеттік қызметтердің құны» деген анықтама берілген.

Қауіпсіздікті теңестіру үшін жергілікті бюджет шығыстары білім беру, денсаулық сақтау сияқты әлеуметтік саланы түгелдей дерлік қамтитын өкілді шығыстар жүйесі деп аталатын барлық аумақтар үшін мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің бірыңғай тізбесіне сәйкес түпкілікті қызмет алушылардың саны негізінде сұралады, әлеуметтік саясат және басқа қызметтер.

Қазақстандағы 2000–2020 жылдарға арналған аумақтық бірліктерді бюджеттік қамтамасыз етудің орташа көрсеткіші екі есеге – 85,1%-дан 38,8%-ға төмендеді. Себебі, 1996-1999 жылдардағы макроэкономикалық тұрақтандыру кезеңінен кейін орталық үкімет деңгейінде кірістердің көпшілігін орталықтандыру үрдісі байқалды. Бір жағынан мемлекеттік бюджет қаражатының жұмсалуды бақылауды жеңілдеткен фискалдық орталықтандыру, екінші жағынан, республикалық бюджетке тәуелділіктің күшеюіне және өңірлердің өз қажеттіліктерін өтей алмауына әкелді. 2000 жылы 8 аймақ донор болды, ал 2020 жылға қарай тек 4 аймақ қалды [26].

Кесте 2 – Қазақстан Республикасы облыстарының 2000-2020 жылдарға арналған бюджеттік қамтамасыз етілуі, %

Аймақтар	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ақмола	62.6	42.1	23.8	31.2	31.1	28.1	32.6	26.0	23.1
Ақтөбе	100.4	79.6	50.5	59.3	52.6	45.8	54,0	48,0	36.5
Алматы	57.5	50.4	30.7	40,0	36.1	44.9	49.3	42.8	39.2
Атырау	112.1	85.5	82.4	88.8	92.3	80.6	90.4	86.2	79.3
БҚО	101.7	67.5	45.2	45.8	46.3	46.1	53.1	44.4	38.5
Жамбыл	58,3	32,6	19,0	23,1	18,2	21,3	23,7	20,8	17,0
Қарағанды	111.8	70,0	44.6	56.6	52.3	46.8	53,0	48.7	41,0
Қостанай	100.1	52.9	29.6	34.7	31.6	31.2	32.3	31.0	28.4
Қызылорда	74.1	48.9	20.2	22.4	19.3	22.1	24.7	20.8	17.1
Маңғыстау	102.1	92.5	65.5	74.3	74.2	80.6	87.6	70.1	57,0
ОҚО	59.1	34.1	18.9	22.3	18.9	21.0	22.3	16.4	18.0
Павлодар	102.3	76.8	54.7	58,0	58.2	53.5	53.9	46.8	47.1
СҚО	66.8	36.9	21.9	24.7	22.6	22.5	22.5	20.9	18.8
ШҚО	67.9	50.9	28.6	34.2	31.9	32.5	34.0	30.4	26.7
Астана	89.4	46.5	30.9	55.9	58.1	58.8	67.3	64.4	63.6
Алматы қаласы	94.8	78.7	65.1	70.6	74.4	87.5	87.9	83.3	69.3
Орт. индекс	85.1	59.1	39.5	46.4	44.8	45.2	49.3	43.8	38.8

Ескертпе – Автормен құрастырылған [25].

2 кестеге сәйкес Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облысы (өкілдік үшін Оңтүстік Қазақстан облысының бөлінбеген деректері пайдаланылады) деңгейі 2020 жылы тиісінше 17%, 17,1% және 18% құрайды. Бұл аймақтар жан басына шаққандағы ЖӨӨ бойынша да төменірек. Салық түсімдерінің құрылымында бұл аймақтар 2020 жылға елдің жалпы ішкі өнімінің

11%-ын ғана құраса, ел халқының 27%-ын құрайды.

Бұл өңірлердің кіріс бөлігінде өткен жылы жергілікті бюджет кірістеріндегі үлесі 31%-ды құраған жеке табыс табатындар басым. Одан кейінгі орында 24% әлеуметтік салық және шағын және орта бизнестен түсетін КТС – 16%. Бұл аймақтар үшін жеке табыс салығының үлесі 24%, әлеуметтік салық – 24%, КТС – 9% болды [25].

Молшылық парадоксы және өңірлердің үлес салмағы

Қазақстан табиғи ресурстарға бай елдердің бірі. 2013 жылға дейінгі кезеңде ел экономикасы қарқынды өсті, ол негізінен тау-кен өндірісінің ұлғаюымен қамтамасыз етілді. 2013 жылы елдің ЖІӨ 237 миллиард долларға жетті. Мұнай-газ секторы ұлттық өндірісті қамтамасыз етуде және бюджет түсімінде барған сайын маңызды бола бастады.

Мұнай соққысы мен 2015-2016 жылдардағы мұнай бағасының төмендеуі жағдайында елдің ЖІӨ 137 миллиард долларға дейін төмендеді [27].

Экономикадағы бұл құбылыс "молшылық парадоксы" деп аталады - бұл кезде елдер көптеген табиғи ресурстарды экспорттайды және сонымен бірге кедей болып қалады және әртүрлі нарықтық ауытқуларға қатты тәуелді болады.

Бұл терминді алғаш рет 1993 жылы Ричард Аути табиғи ресурстарға бай елдер бұл байлықты өз экономикасын дамыту үшін пайдалана алмайтын және интуицияға қайшы, табиғи ресурстары аз елдерге қарағанда экономикалық өсімі төмен болған жағдайды сипаттау үшін қолданған [28].

Табиғи ресурстар қоғамдағы қақтығыстарды тудыруы мүмкін, онда әртүрлі топтар мен фракциялар оларды басқару мүмкіндігі үшін күреседі (рационға бағытталған мінез-құлық). Кейде бұл қақтығыс осы ресурстар өндірілетін аймақтардағы сепаратистік қақтығыс ретінде ашық түрде көрінеді (мысалы, Анголадағы Кабинда мұнай өндіруші провинциясындағыдай), бірақ көбінесе олар бюджет қаражатына қол жеткізу үшін министрліктер немесе департаменттер арасындағы күрес сияқты жасырын нысандарды қабылдайды, бұл жалпы мемлекеттік басқарудың тиімділігінің төмендеуіне әкеледі.

Осыған байланысты осы жұмыс шеңберінде Қазақстан өңірлерінің мысалында осы теорияның дұрыстығын тексеру бойынша жұмыс жүргізілетін болады.

Талдамалық жұмысты орындау үшін мен мынадай индикаторларды таңдадым: "2017-2022 жылдары республикалық бюджеттен өңірлерге бөлінген қаражат" (кесте 2), "жалпы өңірлік өнімнің нақты көлемінің индексі, %" 20 жыл ішінде, сондай-ақ "өңірлердің ЖІӨ-дегі үлес салмағы, %" [29].

Бұдан басқа, Қазақстанда аумақаралық бюджеттік қайта бөлу оны жаңғыртуды өрістетуде жағдайында экономиканың қазіргі заманғы құрылымын қалыптастыру міндеттерінен туындайтынын атап өткім келеді. ЖІӨ өндірісінің қалыптасқан құрылымы өңірлік диспропорциялармен, республика аумағы бойынша өндіргіш күштердің біркелкі орналаспауымен және жекелеген облыстардың даму деңгейінің теңсіздігімен айқындалады. Нарықтық жағдайда экономиканың дамуы жекелеген аймақтар экономикасының бәсекелестік артықшылықтарын да, кемшіліктерін де анықтады. (Кесте 3).

Кесте 3 – ЖІӨ-дегі өңірлердің үлес салмағы, %

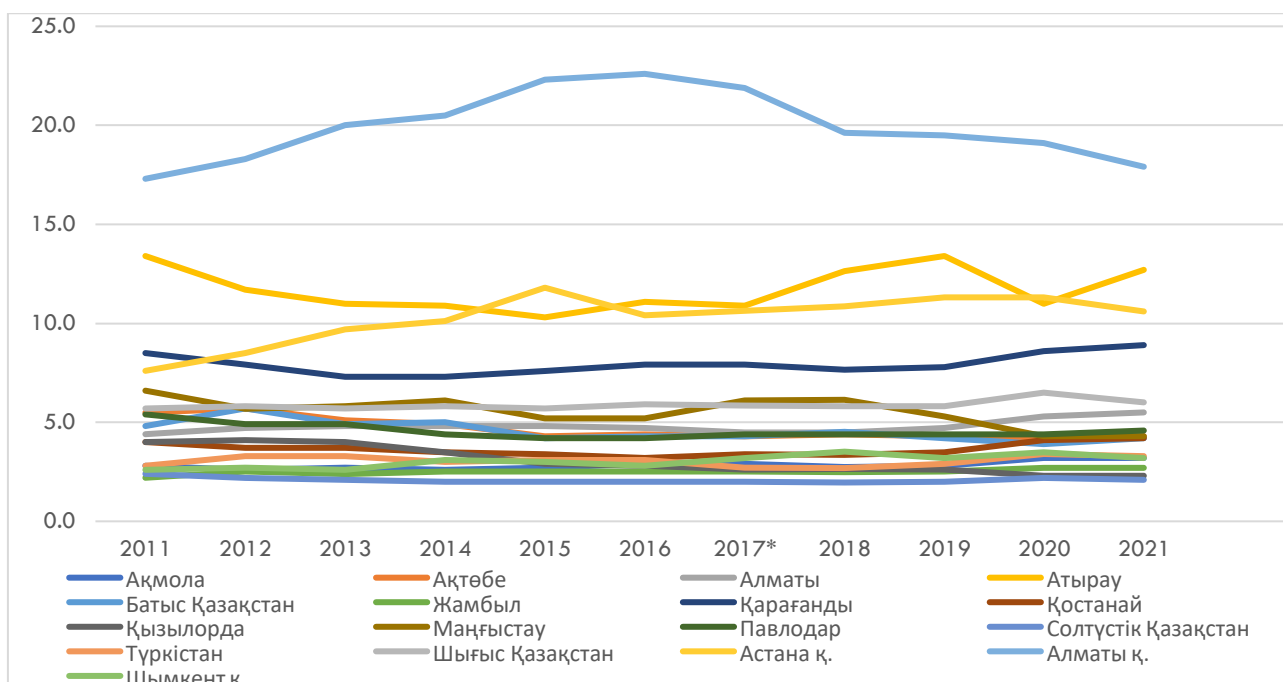
Атауы/ жылдар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017 *	2018	2019	2020	2021
Қазақстан Республикасы	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ақмола	2,7	2,8	2,6	2,7	2,6	2,7	2,9	2,9	2,8	2,78	3,2	3,2
Ақтөбе	5,4	5,5	5,7	5,1	4,9	4,3	4,4	4,3	4,4	4,28	4,2	4,3
Алматы	4,6	4,4	4,7	4,8	4,8	4,8	4,7	4,5	4,5	4,67	5,3	5,5
Атырау	13,0	13,4	11,7	11,0	10,9	10,3	11,1	10,9	12,7	13,41	11,0	12,7
БҚО	4,8	4,8	5,7	4,9	5,0	4,2	4,3	4,3	4,5	4,24	3,9	4,2
Жамбыл	2,1	2,2	2,5	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,46	2,7	2,7
Қарағанды	8,6	8,5	7,9	7,3	7,3	7,6	7,9	7,9	7,7	7,75	8,6	8,9
Қостанай	3,9	4,0	3,7	3,7	3,5	3,4	3,2	3,4	3,4	3,53	4,1	4,2
Қызылорда	3,9	4,0	4,1	4,0	3,5	2,9	2,8	2,6	2,7	2,63	2,3	2,3
Маңғыстау	6,8	6,6	5,7	5,8	6,1	5,2	5,2	6,1	6,2	5,30	4,3	4,3
ОҚО	5,5											
Павлодар	4,7	5,4	4,9	4,9	4,4	4,2	4,2	4,4	4,4	4,36	4,4	4,6
СҚО	2,2	2,4	2,2	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,99	2,2	2,1
Түркістан		2,8	3,3	3,3	3,0	3,1	3,1	2,7	2,7	2,90	3,4	3,3
ШҚО	5,7	5,7	5,8	5,7	5,8	5,7	5,9	5,8	5,8	5,79	6,5	6,0
Астана қ.	8,1	7,6	8,5	9,7	10,1	11,8	10,4	10,6	10,9	11,27	11,3	10,6
Алматы қ.	18,0	17,3	18,3	20,0	20,5	22,3	22,6	21,9	19,6	19,48	19,1	17,9
Шымкент қ.		2,6	2,7	2,6	3,1	3,0	2,8	3,2	3,5	3,17	3,5	3,2

Ескертпе - * 2017 жылдан бастап есептеулер Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2019 жылғы 8 тамыздағы №19215 тіркелген Бақыланбайтын экономиканы бағалаудың жаңа әдістемесіне автормен сәйкес жүргізілді [28].

Осы кестеден республиканың төрт өңірі: Атырау, Қарағанды, Астана және Алматы қалалары ЖӨӨ-нің ірі өндірушілері болып табылатынын көруге болады. 2021 жылы халықтың 26,7% - ы тұратын осы төрт аймақта елдің ЖІӨ-нің 50,1% - ы өндірілді. ЖІӨ-нің жалпы көлеміндегі ең аз үлес Ақмола, Жамбыл, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Түркістан облыстары мен Шымкент қаласына (16,8% сомасында) тиесілі болды.

Тәуелсіздік жылдарында экономиканы құрылымдық қайта құру нәтижесінде ЖӨӨ-ні бөлуде өзгеріс болды. Қуатты минералды-шикізат базасы бар өңірлер, сондай-ақ инвестициялық әлеуеті жоғары ірі қалалар ЖІӨ-дегі өз үлестерін едәуір арттырды.

Трансферттерге жұмсалатын шығыстардың үлесі - жоғары тұрған бюджетке (бұл жағдайда республикалық бюджетке) беру үшін жергілікті бюджеттерден қаражатты бюджеттік алу жеткілікті үлкен. Бюджеттік алып қоюлар дамудың неғұрлым жоғары экономикалық деңгейіне байланысты немесе табиғи жағдайлар бойынша ел бойынша орташа салық базасынан жоғары және тиісінше салық түсімдерінің неғұрлым жоғары деңгейі бар облыстарда жасалады (1 - сурет).

1 - сурет – Өңірлердің ЖІӨ-дегі үлес салмағы, соңғы 11 жылдағы %

Ескертпе – Автормен құрастырылған [28].

Бүгінгі күнге дейін Қазақстан Республикасының 20 өңірінің 17-сі республикалық бюджеттің субвенцияларына тәуелді болып табылады, яғни ішкі қаржы көздері есебінен аумақты әлеуметтік-экономикалық дамыту жөніндегі міндеттерді шешуге қабілетсіз. Жыл сайын бұл тәуелділік күшейе түседі, бұл жергілікті мемлекеттік органдардың өздерінің салық салынатын базасын дамытуға ынталандыруын төмендетеді, бұл бірінші кезекте шағын және орта бизнестің белсенділігіне теріс әсер етеді.

Субвенционалдылық деп шығыстардың бағыттарына сәйкес мемлекет кепілдік берген қызметтерді қамтамасыз ету үшін өз кірістерінің тапшылығы салдарынан туындайтын жергілікті бюджеттің жоғары тұрған бюджеттен алынатын субвенцияларға қаржылық тәуелділігін сипаттайтын қаржылық жағдай түсініледі.

Жоғарыда келтірілген талдауларды ескере отырып, "молшылық парадоксының" белгілері мұнай өндіретін 5 аймақтың 4-4 байқалады деп айтуға болады. Бұл Маңғыстау, Қызылорда, Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстары.

Мәселен, соңғы 10 жылда ЖІӨ құрылымындағы Маңғыстау облысының ЖӨӨ үлесі 2,5 пайыздық пунктке (2010 жылы 6,8% - дан 2021 жылы 4,3% - ға дейін), Қызылорда облысының 1,6 пайыздық пунктке (3,9% - дан 2,3% - ға дейін), Ақтөбе облысының 1,1 пайыздық пунктке (5,4% - дан 4,3% - ға дейін) қысқарды%), Батыс Қазақстан облысының 0,2 пайыздық тармаққа (4,8% - дан 4,2% - ға дейін).

Бұл үрдіс осы өңірлерде мұнай-газ емес сектордың әлсіз дамуымен байланысты. Өз кезегінде шикізаттық емес өңірлердің экономикасы тұрақты қарқынмен өсуде және олардың ЖІӨ құрылымындағы маңыздылығы артып келеді.

Бүгінгі таңда Атырау облысының экономикасының өсуі мұнай-газ саласындағы ірі жобаларды іске асыру және мұнай өндіруді нақты ұлғайту есебінен қолдау табуда.

Осыған байланысты өңірлердің ЖӨӨ-нен мұнай өндіру факторын алып тастау, сондай-ақ мұнай-газ емес сектордың даму деңгейін айқындау үшін өңірлер бөлінісінде ЖІӨ құрылымы қайта есептелді.

Мәселен, өңірлердің ЖӨӨ-нен "мұнай және газ өндіру" және "мұнай өңдеу" салаларының жалпы қосылған құны алынып тасталды, оларға жалпы мұнай-газ секторының 59,3% тиесілі. Статистикалық деректердің болмауына байланысты Мұнай-газ секторының 39,7% құрайтын үшінші сектор ескерілмеген.

Анықтама: үшінші секторға шикі мұнайдың және ілеспе газдың, табиғи (жанғыш) газдың, шарттық негіздегі сұйық отынның, дизель отынының көтерме саудасы, мотор отынының бөлшек саудасы, мұнай өнімдерін тасымалдау жөніндегі қызметтер және т. б. кіреді.

Нәтижесінде Атырау облысының ЖІӨ-дегі үлесі 5,2 пайыздық тармаққа 7,5% – ға, Батыс Қазақстан облысының үлесі 1,6 пайыздық тармаққа 2,6% – ға, Маңғыстау облысының үлесі 1,4 пайыздық тармаққа 2,9% – ға, Қызылорда облысының үлесі 0,2 пайыздық тармаққа 2,1% – ға, Ақтөбе облысының үлесі 0,1 пайыздық тармаққа 4,2% - ға дейін қысқарды.

Бұл ретте, Алматы (2,2 п.т. 20,1% дейін) және Астана (1,4 п. т. 12,0% дейін) қалаларының, сондай-ақ Қарағанды облысының (1,0 п. т. 9,9% дейін) ЖІӨ-дегі үлестері едәуір артты. (Кесте 4).

Кесте 4 – Өңірлердің ЖІӨ-дегі үлес салмағы, мұнай өндіру мен мұнай өңдеуді есепке алмағанда %

Атауы	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ҚР	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ақмола	3,4	3,0	3,1	3,0	3,1	3,2	3,2	3,1	3,1	3,5	3,6
Ақтөбе	5,2	5,0	4,7	4,6	4,1	4,2	4,2	4,3	4,2	4,1	4,2
Алматы	5,2	5,5	5,6	5,6	5,4	5,2	5,1	5,2	5,3	5,8	6,2
Атырау	7,6	6,9	6,4	6,2	5,9	6,7	7,0	8,2	8,4	6,9	7,5
БҚО	3,0	3,1	3,0	2,9	2,6	2,8	2,8	2,8	2,8	2,6	2,6
Жамбыл	2,7	2,9	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,9	3,0
Қарағанды	10,0	9,2	8,4	8,3	8,4	8,8	8,8	8,7	8,6	9,4	9,9
Қостанай	4,8	4,4	4,3	4,1	3,8	3,6	3,8	3,8	4,0	4,5	4,7
Қызылорда	3,0	3,1	3,1	2,7	2,5	2,4	2,2	2,2	2,3	2,1	2,1
Маңғыстау	4,5	3,9	4,0	4,3	3,8	3,7	3,5	3,4	3,4	3,0	2,9
Павлодар	5,7	5,3	5,0	4,9	4,6	4,6	4,8	4,9	4,7	4,7	5,0
СҚО	2,8	2,6	2,4	2,3	2,3	2,2	2,3	2,2	2,3	2,4	2,4
Түркістан	3,3	3,9	3,8	3,4	3,5	3,4	3,0	3,1	3,3	3,7	3,7
ШҚО	6,8	6,9	6,6	6,6	6,3	6,7	6,6	6,6	6,6	7,2	6,8
Астана қ.	9,0	10,1	11,2	11,7	13,2	11,6	12,0	12,4	12,8	12,4	12,0
Алматы қ.	20,5	21,8	23,0	23,7	24,9	25,3	24,7	22,5	22,1	21,0	20,1
Шымкент қ.	2,6	2,6	2,6	3,0	2,8	2,8	3,1	3,6	3,4	3,6	3,3

Ескертпе – Автормен құрастырылған [28].

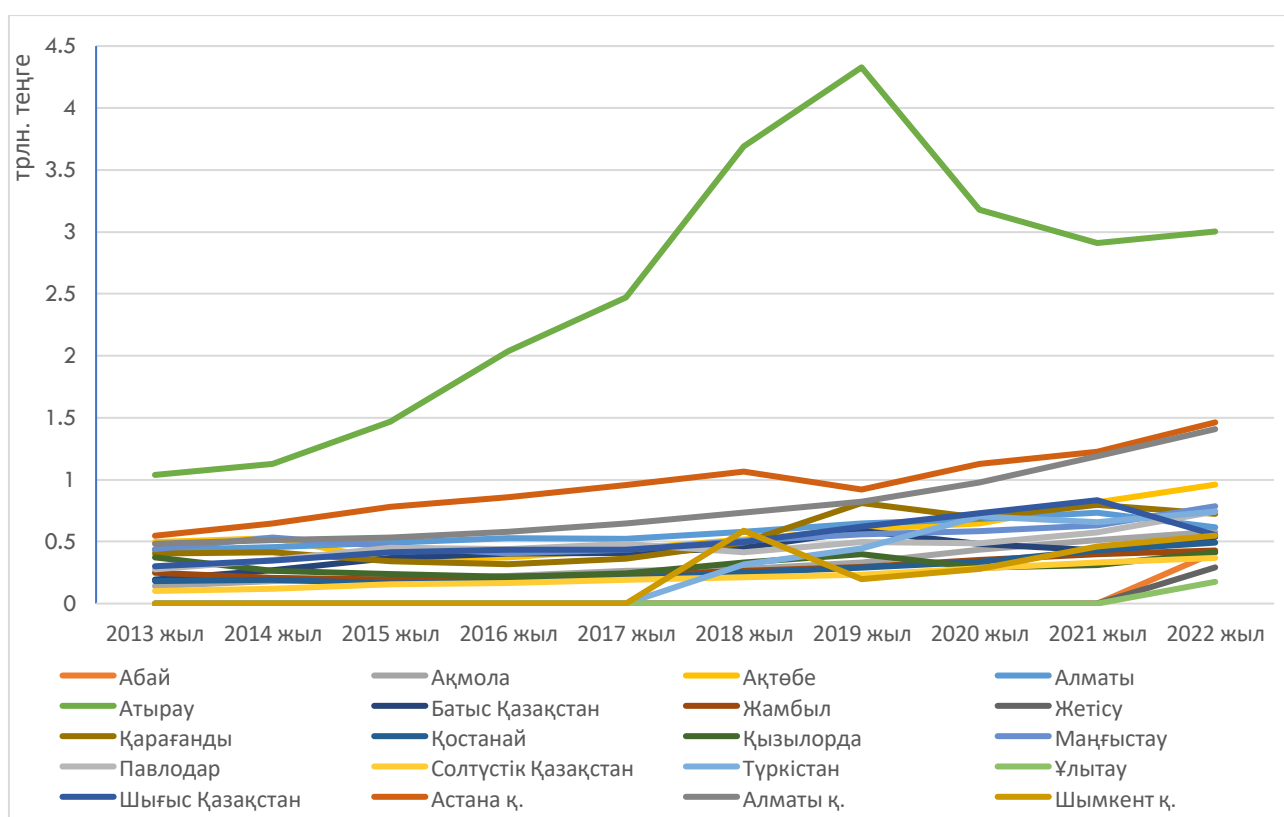
Алынған нәтижелерді ескере отырып, мұнай-газ саласының үшінші секторы бойынша деректер болған кезде мұнай-газ өңірлерінің ЖӨӨ үлесі осы жұмыс шеңберінде алынған нәтижелерге пропорционалды түрде қысқарады деп болжауға болады.

Инвестиция тарту

Инвестиция тарту - бұл дегеніміз кез келген аймақтың дамуына әсер ететін құрал. 30 жылдан астам уақыт ішінде инвестициялық тартымдылық туралы ереже Қазақстан үшін өз алдына мақсат болды. Шетелдік инвестицияларды тарту іс жүзінде біздің аймақтар арасында байлық пен кірісті біркелкі емес бөлудің тетігі болып табылады.

Бұл процесс экономика инвестициясыз өспейді және елді мекендер нашарлай бастайды деген дәлелмен заңдастырылған. Инвестициялар бар (ең алдымен шетелдік) – экономикалық өсу болады. Ал экономикалық өсу әдепкі бойынша өңірлерге автомобиль жолдарынан бастап жылу желілеріне дейінгі барлық негізгі игіліктерді қамтамасыз етеді [30].

Негізгі экономикалық ғылымнан айырмашылығы, Саяси экономика – абстрактілі модельдерге емес, белгілі бір қоғамдардың тәжірибесіне сүйене отырып – ТШИ-дің реттелмеген ағынын елдің артта қалуының факторларының бірі ретінде қарастырады. Қазақстанның үлгісі, өкінішке орай, "жаһандық Оңтүстіктің" басқа елдерінің жағымсыз тәжірибесін растайды. Байлықтың орнына ТШИ аймақтар арасындағы теңсіздікті қайта бөледі. (2 - сурет).

2 - сурет – Негізгі капиталға инвестициялар

Ескертпе – Автормен құрастырылған [30].

Біріншіден, ТШИ аймақтық экономиканы бақылауға мүмкіндік береді және оны шетелдік немесе компрадорлық капитал колониясына айналдырады. Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызылорда және Маңғыстау облыстарындағы мұнай өндіру салаларының негізгі үлесі инвесторлардың бақылауында. Олардың көпшілігі халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен теңсіздіктің өсуі тұрғысынан ең қолайсыз болып саналады. Бұл жалпы аймақтық өнімнің деңгейі олардың ең жоғары деңгейіне ие екендігіне қарамастан. Мысалы, Атырау облысындағы жан басына шаққандағы ЖӨӨ 2010 жылы 36 мың долларға жетті, бұл Кувейт деңгейімен салыстыруға болатын. Алайда, бұл "орташа байлық" теңсіздіктің үлкен деңгейін жасырды.

Екіншіден, шетелдік инвесторлар үлкен салықтық жеңілдіктер мен басқа да артықшылықтарға ие болады, көбінесе тең емес жалақы мен экологиялық қауіпсіздік стандарттарының төмендігі есебінен. Инвестор ешқашан жергілікті жұмысшылардың жалақысын көтеруге және жалпы өмір сүру деңгейін жақсартуға мүдделі емес. Негізгі пайда облыс орталығында, Астана мен Алматыда түйіршіктер бойынша қоныстану үшін өңірден әкетіледі.

Үшіншіден, ТШИ ағынымен жүретін біздің өндірістеріміздің технологиялық жаңаруына сенудің қажеті жоқ. Инвестор ең жаңа технологияларды пайдалану үшін емес, пайда табу үшін инвестиция салады. Ол жергілікті ортаға ұқыпты қарауға ықпал ететін шығындарға қызығушылық танытпайды. Жоғарыда аталған салаларда экологиялық бейтарап және жергілікті экономиканы әртараптандыратын көптеген жаңа өндірістер пайда болды ма? Мемлекетте стратегиялық өнеркәсіптік саясат болмаған жағдайда табиғи ресурстардың экспортына тәуелділік тек күшейе түседі, ал өндіруші салалардан (spillover effect) оң нәтиже ең аз болып қалады [31].

Сондықтан, ТШИ Атырау облысында көп бола тұра әлеуметтік экономикалық жағдайы басқа аумақтардан әлде қайда асып кетпей, артында қалмаса керек. Басқа өңірлер өздерінің ТШИ өсіріп кіріс бөлігін өсірудің орнына, орталықтан бөлінетін қаражатқа үйреніп қалған.

Субвенцияларға тәуелді өңірлерде кірістерді ұлғайту стратегияларын талдауды және сыни тұрғыдан қарауды жүзеге асыру ұсынылады. Олардың кейбіреулері өздерінің кіріс көздерін кеңейтуге күш салудың орнына ішкі саяси интригалар мен мәдени бастамаларды қолдай отырып, бұл тапсырманы елемейді. Бұл өңірлер басшылығының тұрақтылығы мен көрегендігінің жеткіліксіздігін айғақтайды, өйткені инвестицияларды табысты тарту және кәсіпорындарды дамыту қысқа мерзімді күш-жігерді ғана емес, іске асырылуы кемінде төрт жылға созылатын ұзақ мерзімді стратегияларды да талап етеді.

Демек, аймақтарды басқару тек экономикалық аспектілермен ғана емес, сонымен бірге саяси аспектілермен де тығыз байланысты. Сондықтан Президенттің нұсқауларына сәйкес өңірлердің әкімдерін тағайындау процесін белгілі бір мерзімге жеделдету қажет. Сонымен қатар, аймақтардың субвенцияларға тәуелділігін азайтуға бағытталған нақты мақсаттар мен көрсеткіштерді белгілеу өте маңызды. Соңғы он жылдағы өңірлердің негізгі капиталына инвестициялардың серпінін жоғарыда көрсететін кестеде келтірілген деректерді ескере отырып, әкімдердің инвестицияларды тартуға

және соның салдарынан жергілікті бюджеттің кірістер базасын кеңейтуге мүдделілігінің жеткіліксіздігі туралы қорытынды жасауға болады.

2022 жылы 2010 жылмен салыстырғанда бюджеттік қамтамасыз ету бес өңірде нашарлады: Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Маңғыстау және Түркістан облыстарында (2019 жылға дейін, Оңтүстік Қазақстан облысы). Түркістан облысының бюджеттік қамтамасыз етілу деңгейінің төмендеуінің себебі кіріс көздерінің сәйкес «бөлінуі» бар Шымкенттің республикалық маңызы бар қала болып бөлінуімен әкімшілік-аумақтық құрылымның өзгеруімен түсіндіріледі. Басқа аймақтарда бюджеттік қамтамасыз етудің нашарлауына Батыс Қазақстан облысынан басқа осы өңірлерде мұнай мен газ өндіру көлемінің төмендеуі себеп болып отыр. Осылайша, мұнай мен газ өндіруге салынатын тікелей салықтар Ұлттық қорға түседі, бірақ РБ ке түсетін ҚҚС-ты қоспағанда, қалған бөлігі өңірлердің иелігінде қалады. Қызылорда облысында өндіріс 64 пайызға, Ақтөбе облысында 31 пайызға, Маңғыстау облысында 10 пайызға күрт төмендеді (кесте 5).

Кесте 5 – Қазақстан аймақтарының бюджеттік қамтамасыз етілуі

Аймақтар	2010 жыл	2015 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл
Абай						11%
Ақмола	24%	31%	26%	23%	27%	30%
Ақтөбе	50%	59%	48%	36%	42%	43%
Алматы	31%	40%	43%	39%	48%	61%
Атырау	82%	89%	86%	79%	84%	86%
Жамбыл	19%	23%	21%	17%	21%	21%
БҚО	45%	46%	44%	38%	42%	44%
Қарағанды	45%	57%	49%	41%	48%	54%
Қостанай	30%	35%	31%	28%	35%	37%
Қызылорда	20%	22%	21%	17%	20%	19%
Маңғыстау	65%	74%	70%	57%	65%	64%
Жетісу						6%
Павлодар	55%	58%	47%	47%	53%	59%
ОҚО	22%	25%	21%	19%	21%	26%
Түркістан	19%	22%	8%	10%	13%	15%
Ұлытау						29%
Астана	31%	56%	64%	64%	81%	70%
Алматы	65%	71%	83%	69%	88%	107%
Шымкент			42%	35%	37%	50%

Ескертпе – Автормен құрастырылған [9].

Демек, аймақтық экономикалық өсудің жаңа көздеріне, тиісінше, жергілікті бюджеттерге кірістерге қажеттілік туындайды. Бұл үшін сізге қажет аймақтардың қаржылық тәуелсіздігін арттыру жаңа инвестициялық жобалар мен жұмыс істеп тұрған бизнесті ынталандыру арқылы жергілікті бастамаларды (өңірдің өсу нүктелері) дербес жүзеге асыру. Жергілікті жердегі бюрократия деңгейін айтып жатудың қажеті жоқ, бірақ өңірлік бастамаларды жүзеге асыру үдерісі жергілікті жерде сауатты, белсенді кадрлармен бірге жүруі керек екені анық. Жергілікті бюджетте ресурстар болса, жергілікті билік органдарында да жақсы адами капитал жұмыс істейді.

Ресурстар мәслихаттардың жергілікті жобаларын жүзеге асыратын атқарушы билігінің кәсіби әрі жауапты болуына мүмкіндік береді. Әлемдік тәжірибеде кейбір унитарлық мемлекеттерде жергілікті басқару органдары бар. Мысалы, Францияда орталық үкіметпен қатар 12 аймақтық. Жер-жерде облысты басқаруға жұртшылықты тарту, мүмкіндігі ұқсас жергілікті өзін-өзі басқару органдарын құру. Бұл нағыз жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыруға серпін береді. Олар өзекті мәселелерді шешу үшін күресіп, сол арқылы облыс тұрғындарының өмірін жақсартатын болады. Мәслихаттар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасында әрқашанда атқарушы және заң шығарушы билік арасында «қайшылық» болуы керек.

Жаңа өсу нүктелерін табу, кез-келген инвестициялық жобаның циклін ескере отырып, ұзақ мерзімді процесс. Мұнда және қазір жергілікті бюджетке кіріс жетпейді. Ол үшін басқа табыс көзін қарастырған жөн. Салықтар мен төлемдер толығымен Ұлттық қорға түседі.

2010-2022 жылдарға арналған салықтар мен Ұлттық қорға төлемдерден түсетін түсімдер 1,8 есеге өсті.

Табысты орталықтандыру деңгейі 2001 жылы Ұлттық қор түріндегі зарарсыздандыру механизмі пайда болған кезде одан да жоғарылады. Оның макроэкономикалық тұрақтылықты сақтаудағы оң рөлі экономикаға өзінің мүмкіндігіне байланысты игере алмайтын артық табыс кірмей-ақ анық. Дегенмен, мұнай-газ секторы толық КТС, үстеме пайда салығы, пайдалы қазбаларды өндіру салығы, экспортқа рента салығы және ӨБК бойынша жер қойнауын пайдаланушылардың қосымша төлемдерін тікелей Ұлттық қорға аударарды. Нәтижесінде, көрсетілген кезеңде Ұлттық қорға түсімдер 1,8 есе өсті, бірақ тағы да біркелкі емес.

Ұлттық қордан бюджетке тұрақты кері трансферттерді ескере отырып, кейбір аймақтардың Ұлттық қорға аударатын салықтар мен төлемдердің үлесін жай ғана қысқарту орынды. Өңірлерден Ұлттық қорға түсетін салықтар мен төлемдер әр түрлі пропорцияда: 100%, 50% және 30% аймақтардың өздерінің билігінде қалуы мүмкін деп есептейік. Ал осы болжам бойынша біз 2022 жылға арналған деректер негізінде әр өңірдің бюджеттік қамтамасыз етілуін есептейтін боламыз. Яғни, біз бюджеттік қамтамасыз етуді былайша есептейміз: жергілікті бюджет кірістері плюс әдетте әр облыстан Ұлттық қорға түсетін салықтар мен төлемдерді, РБ тен осы өңірге аударылатын трансферттерді шегеріп, жергілікті бюджет шығыстарына бөлеміз [9].

Есептеулер көрсеткендей, бұл жаттығудан ең көп пайда көретін екі донор Атырау және Маңғыстау (2023 жылдан бері донор болып табылмайды), үш субвенция аймағы: БҚО, Ақтөбе және Қызылорда облыстары.

Мұнай және газ кен орындары бар аймақтардың (Атырау, Маңғыстау, БҚО, Ақтөбе және Қызылорда) жалпы есептерінен шығатын қорытынды, егер әдетте түсетін салықтар мен төлемдердің кем дегенде бір бөлігі төленсе, олардың тұрақтылығын арттыруға және көптеген өңірлік мәселелерді шешуге мүмкіндігі бар. Ұлттық қорға төлеу өз еркіңізде. Астана мен Алматы қалалары Ұлттық қорға түсетін салықтар мен төлемдерден дерлік тәуелсіз.

Атырау облысының экономикасы екі алып мұнай-газ жобасына – Қашаған мен Теңізге негізделген, олардың өндірісі әлі де тұрақты және тек өсетін болады, сондықтан перспективалар айтарлықтай жақсы, бірақ жергілікті бюджет тұрғысынан емес. Ұлттық қорға түсетін қаражаттың кемінде 30%-ын бөлу бюджеттік қамтамасыз етуді 288%-ға дейін арттырады (Кесте 6) [31].

Кесте 6 – Өңірлерге Ұлттық Қордың салықтары мен төлемдерін бөлудің әртүрлі көлемдеріне болжамды бюджеттік жеткіліктілік

Атауы	Факт. 2022	Аймақ үшін 100% ҰҚ	Аймақтағы 50% ҰҚ	Аймақтағы 30% ҰҚ
Абай	11%	11%	11%	11%
Ақмола	30%	30%	30%	30%
Ақтөбе	43%	94%	69%	58%
Алматы	61%	61%	61%	61%
Атырау	86%	680%	400%	288%
ШҚО	46%	46%	46%	46%
Жамбыл	21%	21%	21%	21%
БҚО	44%	451%	247%	166%
Қарағанды	54%	54%	54%	54%
Қостанай	37%	37%	37%	37%
Қызылорда	19%	56%	37%	30%
Маңғыстау	64%	336%	203%	149%
Жетісу	6%	6%	6%	6%
Павлодар	59%	59%	59%	59%
СҚО	26%	26%	26%	26%
Түркістан	15%	16%	16%	15%
Ұлытау	29%	29%	29%	29%
Астана	70%	77%	76%	75%
Алматы	107%	134%	130%	128%
Шымкент	50%	50%	50%	50%

Ескертпе – Автормен құрастырылған [31].

Қазақстан Республикасы Үкіметінің есептеріне Есеп комитетінің қорытындылары, онда бюджетаралық трансферттерді бөлудің қолданыстағы жүйесінің кемшіліктері бірнеше рет атап өтілді.

Кесте 7 – 2019-2023 жылдар аралығындағы өңірлердің меншікті кірістері мен орталықтан бөлінген қаражаттың салыстырмалы талдауы, млрд.теңге

Аймақтар	2019 жыл		2020 жыл		2021 жыл		2022 жыл		2023 жыл	
	кіріс	РБ	кіріс	РБ	кіріс	РБ	кіріс	РБ	кіріс	РБ
Ақмола	61	165	68	153	70	215	87	242	108	280
Ақтөбе	99	112	106	106	107	150	116	198	143	231
Алматы	173	238	198	216	222	311	282	370	366	441
Атырау	237	28	281	19	329	59	376	83	416	83
ШҚО	100	228	107	214	118	286	143	342	179	374
Жамбыл	50	193	56	200	60	285	73	315	87	365
БҚО	77	90	83	82	90	119	103	157	116	179
Қарағанды	136	164	152	151	166	197	207	265	251	305
Қызылорда	46	172	55	187	58	238	58	268	67	311
Қостанай	64	154	71	153	74	193	95	234	123	249
Маңғыстау	130	39	147	28	151	74	145	77	179	100
Павлодар	105	94	114	100	118	141	159	154	183	163
СҚО	38	145	39	144	42	188	57	228	66	250
Түркістан	123	471	98	461	64	703	84	632	107	770
Шымкент			38	30	96	135	134	226	154	284
Алматы	429	106	424	75	448	127	630	233	811	178
Астана	239	226	261	151	275	201	349	252	479	159
БАРЛЫҒЫ	2 106	2 625	2 300	2 471	2 489	3 619	3 098	4 276	3 834	4 724

Ескертпе – Автормен құрастырылған [22].

7 кестеде көрсетілгендей жергілікті бюджеттердің меншікті кірістерінің жыл сайынғы өсуіне қарамастан, жергілікті бюджеттердің РБ-ке тәуелділігі азаймай отыр.

Осылайша, РБ тен өңірлерге бөлінген қаражаттың жергілікті бюджет кірістерінің жалпы көлеміндегі үлесі республика бойынша орта есеппен 57% деңгейінде сақталып отыр, ал кейбір аймақтарда 80%-дан астамға жетеді (Кесте 8).

Кесте 8 – Орталықтан бөлінген қаражаттың жалпы жергілікті бюджет кірістеріндегі үлесі, (өңірлердің орталыққа тәуелділігі) %, 2021 жыл (млрд. теңге)

№	Аймақтар	ЖАО-дың кірістері	РБ-тен өңірлерге бөлінген қаражат	Жалпы қаражат	РБ-тің жалпы кірістердегі үлесі, %
1	Түркістан	107	770	877	87,8
2	Қызылорда	67	311	378	82,3
3	СҚО	66	250	316	79,1
4	Ақмола	108	280	388	72,2
5	ШҚО	179	374	553	67,6
6	Қостанай	123	249	372	66,9
7	Шымкент қ	154	284	438	64,8

Кесте 8-дің жалғасы					
8	Ақтөбе	143	231	374	61,8
9	БҚО	116	179	295	60,7
10	ҚР	3 834	4 724	8 558	55,2
11	Қарағанды	251	305	556	54,9
12	Алматы	366	441	807	54,6
13	Павлодар	183	163	346	47,1
14	Маңғыстау	179	100	279	35,8
15	Астана қ	479	159	638	24,9
16	Алматы қ	811	178	989	18,0
17	Атырау	416	83	499	16,6

Ескертпе – Автормен құрастырылған [22].

Кесте 9 – 2022 жыл бойынша мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдер түсімдері мен жергілікті бюджет шығындары және айырмасы үлесімен қоса, мың теңге

Аймақтар	Мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдер	Жергілікті бюджетке түсімдер	ЖБ-тің МБ-тен үлесі, %	Шығыстар орындалысы (<i>кері трансферттер мен алып қоюларсыз</i>)	ЖБ-тің өз шығыстарын қамту үлесі, %
Барлығы	15 430 290 154	5 009 513 217	32,5	9 520 502 456	52,6
оның ішінде:					
Ақмола облысы	329 372 995	141 385 917	42,9	464 287 893	30,5
Ақтөбе облысы	540 278 473	181 013 620	33,5	414 656 875	43,7
Алматы облысы	930 082 550	430 375 075	46,3	682 513 309	63,1
Атырау облысы	2 347 953 790	552 627 751	23,5	360 765 239	153,2
ШҚО	511 569 595	183 008 260	35,8	427 463 825	42,8
Жамбыл облысы	183 246 556	109 228 957	59,6	544 819 409	20,0
БҚО	521 192 007	142 141 714	27,3	327 280 631	43,4
Қарағанды облысы	812 683 921	287 844 419	35,4	523 885 893	54,9
Қызылорда облысы	206 846 339	74 697 826	36,1	404 098 533	18,5
Қостанай облысы	399 117 032	152 176 053	38,1	410 362 511	37,1
Маңғыстау облысы	553 053 613	209 494 014	37,9	306 707 165	68,3
Павлодар облысы	591 257 799	263 863 230	44,6	390 336 537	67,6
СҚО	153 249 980	92 038 447	60,1	365 449 345	25,2
Түркістан облысы	477 718 503	128 257 377	26,8	1 071 856 798	12,0
Шымкент қаласы	441 584 640	261 069 608	59,1	497 141 545	52,5
Алматы қаласы	4 141 163 903	1 143 747 661	27,6	863 834 480	132,4
Астана қаласы	2 100 755 737	582 278 352	27,7	793 823 078	73,4
Жетісу облысы	81 751 513	19 121 460	23,4	333 888 754	5,7
Абай облысы	67 724 189	25 292 544	37,3	235 620 500	10,7
Ұлытау облысы	39 687 019	29 850 933	75,2	101 710 138	29,3

Ескертпе – Автормен құрастырылған [21].

Соңғы 5 жылда жергілікті бюджеттің кірістері мен орталықтан бөлінген көлемдердің салыстырмалы талдауы мынаны көрсетті:

1. Өңірлердің меншікті кірістерінің өсуімен трансферттердің көлемі де өседі;

2. Кері қатынас принципі бұзылған, оған сәйкес облыс бюджеті өзін-өзі қамтамасыз еткен сайын орталықтан түсетін қаржылық көмек аз болуы керек.

Бұл статистикалық мәліметтер қазіргі бюджетаралық трансферттер жүйесі жергілікті бюджеттердің теңгерімділігін қамтамасыз етуге бағытталған міндетті орындауды тоқтатқанын және өңірлердің өзін-өзі қамтамасыз етуге қол жеткізуіне ынталандырмайтынын көрсетеді [Қосымша 3].

9 кестеде көріп отырғанымыздай жергілікті түсімдердің өз шығындарын қамту үлесі орташа 52,6 %-ды құрап отыр. Екі өңір ғана өз-өзін 100 % қамти алады. Ал кестеде көріп отырғанымыздай кейбір аймақтар өздерін 30 %-да қамти алмайды.

Кесте 10 – 2021-2022 жылдарға арналған өңірлерді бюджеттік қамтамасыз етудің жан басына шаққандағы болжамы, мың теңгемен

Аймақтар	Халық саны 2021 жыл	Жалпы шығындар	1 адамға шығын	Халық саны 2022 жыл	Жалпы шығындар	1 адамға шығын
Ақмола	755 866	537 103 047	711	762 278	526 549 783	691
Ақтөбе	915 775	476 795 799	521	933 619	488 111 358	523
Алматы	2 115 577	898 135 682	425	2 143 889	918 717 275	429
Атырау	666 306	264 836 419	397	678 877	277 866 553	409
ШҚО	1 375 384	754 026 674	548	1 375 385	742 541 035	540
Жамбыл	1 137 714	645 570 651	567	1 141 358	636 770 839	558
БҚО	664 883	355 744 654	535	669 175	361 156 461	540
Қарағанды	1 377 834	650 840 249	472	1 377 834	658 553 613	478
Қызылорда	780 017	525 690 794	674	789 184	548 134 013	695
Қостанай	871 004	490 745 325	563	871 004	485 722 372	558
Маңғыстау	739 378	255 989 318	346	763 569	276 334 350	362
Павлодар	755 394	381 557 703	505	755 198	377 217 039	499
СҚО	553 449	471 925 212	853	553 450	441 550 575	798
Түркістан	2 053 885	1 233 639 317	601	2 079 418	1 245 752 695	599
Алматы қ	1 980 459	625 580 857	316	2 030 176	654 114 303	322
Астана қ	1 217 714	597 096 417	490	1 273 513	575 034 676	452
Шымкент қ	1 166 417	548 676 059	470	1 233 033	562 451 923	456
ҚР	18 818 983	9 713 954 177	508	19 430 960	9 776 578 865	503

Ескертпе – Автормен құрастырылған [21].

10 кестеде алынған трансферттерді ескере отырып, жергілікті бюджеттердің шығыстары негізінде есептелген жан басына шаққандағы бюджет шығыстарының болжамдық деңгейі келтірілген. Мәліметтер көрсеткендей, жан басына шаққандағы бюджет шығыстарының ең төменгі деңгейі Атырау (397 мың

теңге), Маңғыстау (346 мың теңге) облыстары мен Алматыға (316 мың теңге) тиесілі. Атырау, Маңғыстау облыстары және Алматы қаласы донор болғанымен, бұл облыстардың бюджетін ең бай деп атауға болмайды, біріншіден, оларға да орталықтан бюджет қаражаты бөлінеді, екіншіден, оларда жан басына шаққандағы шығындар ең төмен. Қолданыстағы бюджетаралық бөлу жүйесі жағдайында донор болып табылатын аймақтардың өзі әлеуметтік-экономикалық дамуда басқа аймақтардан артта қалып отыр, сондықтан қолданыстағы тәсілдерді бірте-бірте өзгерту қажет.

Жан басына шаққандағы бюджет шығыстарын есептеу деректерін талдау негізінде халқы ең көп аймақтарда тұрғындарды әлеуметтік инфрақұрылыммен де (бірінші кезекте білім беру және денсаулық сақтау мекемелерімен), сондай-ақ әлеуметтік инфрақұрылыммен қамтамасыз етуге жұмсалатын шығындардың артып отырғанын анық көруге болады.

Өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен бюджеттік қауіпсіздігіндегі елеулі диспропорцияларды ескере отырып, жергілікті бюджеттерді теңестіруге және теңгерімдеуге бағытталған бюджетаралық трансферттер жүйесі қолданылады.

3 Өңірлік бюджеттердің қаржылық тұрақтылығын нығайту жолдары: өңірлер дербестігінің ұсынымдары мен перспективалары

3.1 Нәтижелерге негізделген қорытындылар мен практикалық ұсыныстар

Жалпы сипаттағы аударымдарды есептеу әдістемесін талдау.

Бұл зерттеу әдісін қолдану қалдықтардың көлемін есептеу алгоритмін зерделеу және жергілікті атқарушы органдарды ынталандыру тетіктерін анықтау мақсатында қолданылатын әдістемені талдау қажеттілігімен байланысты. Техникалық және техникалық шығыстардың сомалары Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің 2014 жылғы 11 желтоқсандағы бұйрығымен бекітілген Жалпы сипаттағы трансферттерді есептеу әдістемесіне сәйкес есептеледі.

Жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігінің болжамдарын есептеу үшін Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің 2015 жылғы 21 қаңтардағы № 34 бұйрығымен бекітілген бюджет кірістерін болжау әдістемесі қолданылады [19, Қосымша 6].

Техникалық қызмет көрсету туралы бірінші заң 2004 жылы бекітілді, онда 2005-2008 жылдарға арналған субвенциялар мен алулар үш жылдық кезеңге белгіленді. Кейіннен үш жыл сайын жаңа заң қабылданып, жаңа томдар бекітіледі. Бүгінгі таңда 2021 жылы бекітілген 2022-2022 жылдарға арналған техникалық қызмет көрсету және қалдықтарды басқару көлемдері күшінде.

Бірінші Әдістеме 2004 жылы Үкімет қаулысымен бекітілді, оның бұрынғы тәсілдермен салыстырғанда артықшылықтары болды. Ашықтық, субъективтілікті жою және есептеулердің қарапайымдылығы. Алғаш рет субвенциялар мен жеңілдіктерді орта мерзімді кезеңге жыл сайынғы өзгерістерсіз бекіту өз тиімділігін көрсетті және оны жергілікті атқарушы билік бекітті. Жергілікті бюджеттердің кірістері артығымен орындалып, артық түсімдер облыстың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін шешуге дербес бағытталды, бұл мәслихаттардың да, әкімдердің де тәуелсіздігін арттыруға, мәртебесін нығайтуға ықпал еткені сөзсіз.

Сонымен қатар, бюджет – бұл мемлекеттік қызметтерді көрсету үшін ресурстардың қалай есепке алынғанын және бөлінетінін көрсететін азаматтар мен мемлекет арасындағы келісім. Бұл құжат сенімді ояту үшін анық, ашық және сенімді болуы керек және есеп берудің негізі болуы керек [33].

Бюджетті дайындау тек орталық үкіметтерді сақтау емес: бұл мемлекеттік және аймақтық үкіметтің барлық деңгейлерін қамтитын процесс. Бюджеттік жүйелер мен процедуралар басқарудың барлық деңгейлерінде дәйекті, анық және дәйекті болуы керек. Сондықтан бұл бюджеттік принциптер үлкен маңызға ие және басқарудың әрбір деңгейінде дұрыс қолданылуы керек [34].

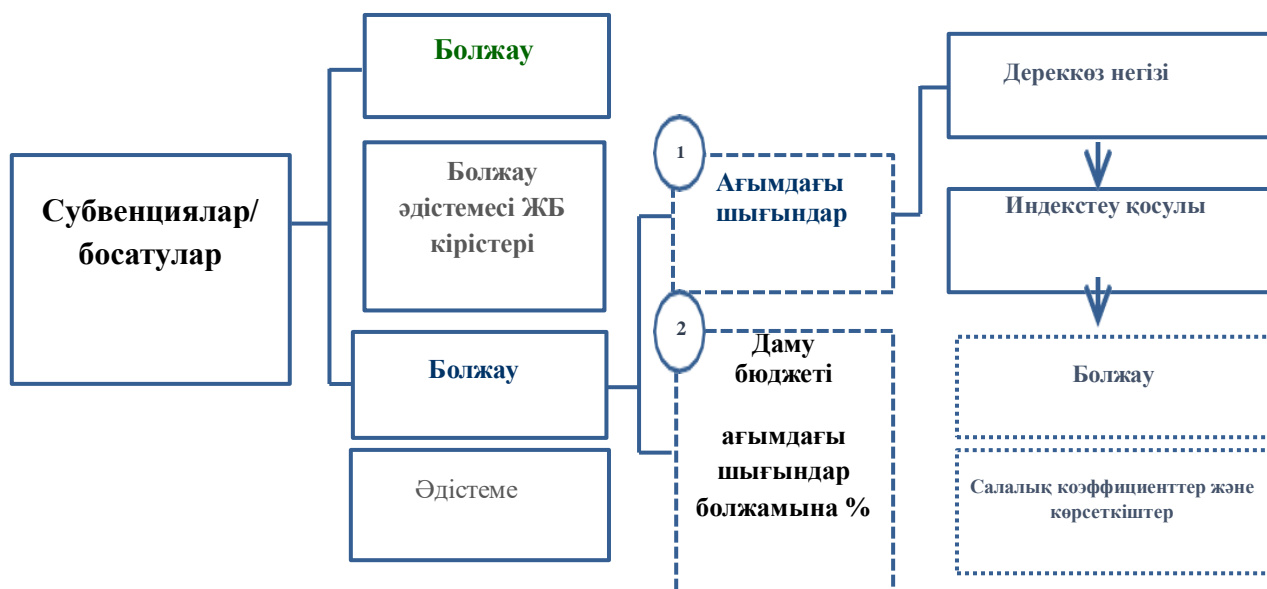
Көп деңгейлі басқару жүйесінде рөлдер мен жауапкершіліктерді бөлу және орталық және субұлттық үкіметтер арасындағы институционалдық мұраны ескере отырып, жиі теңгерімсіздік тудырады.

Жалпы проблема – тік фискалдық теңгерімсіздік, ол әдетте әртүрлі басқару деңгейлері арасындағы кірістерді арттыру мүмкіндіктері мен шығыстар

міндеттерінің сәйкестігінің айырмашылығынан туындайды. Бюджетаралық трансферттер осы теңгерімсіздікті түзетуге және тік фискалдык теңгерімді қалпына келтіруге арналған.

Бюджетаралық қатынастарға РБ пен аумақтар бюджеттері арасындағы ғана емес, сонымен қатар облыстардың өз ішіндегі, яғни облыстық және аудандық, қалалық және аудандық, аудандық және ауылдық бюджеттер арасындағы қатынастар жатады. мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы өкілеттіктерді шектеу, бюджет деңгейлері арасындағы кірістер мен шығыстарды бөлу механизмдерінің бірлігі мен ашықтығы бюджетаралық қатынастардың негізін құрайды [35].

Қазіргі әдебиетте бюджетаралық қатынастардың жалпылама анықтамасы жоқ. Осылайша, «Мемлекеттік бюджет» кітабының авторлары бюджет деңгейлері арасындағы қарым-қатынастар жүйесін шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы өзара іс-қимылдың негізгі тетіктерінің бірі ретінде, атап айтқанда, басқарудың иерархиялық деңгейлері – республикалық және аймақтық, аймақтық және аудандық өзара әрекеттесу ретінде сипаттайды (3 сурет).

3 - сурет – Жалпы аударымдарды есептеу схемасы

Ескертпе – Есептеу әдістемесі негізінде [29]

Бұл жүйе әр түрлі деңгейдегі бюджет кірістері мен шығыстарын қалыптастыруда қолданылатын принциптердің, әдістердің, әдістердің және құралдардың жиынтығы болып табылады, олардың көмегімен мемлекет бюджеттік қатынастарды белгілейді, бюджет ағындарын бағыттайды және ресурстарды орталықтандырады [36].

Шығындардың болжамды көлемі жергілікті бюджет кірістерінің болжамды көлемінен асып кеткен жағдайда жергілікті бюджетке жоғары тұрған бюджеттен бюджеттік субвенциялар белгіленеді [17].

Кесте 11 – 2021-2022 жылдарға арналған бюджет қаражатын алу және субвенциялар көлемінің облыстар бойынша салыстырмалы кестесі, млн.теңге.

Аймақтар	2021 жыл	2022 жыл	Айырмашылық, %	
Бюджет қаражатын алу	285 972	420 081	134 109	146.9
Атырау облысы	105 177	207 309	102 131	197.1
Маңғыстау облысы	35 365	8 214	-27 152	-76,8
Алматы қаласы	115 390	171 705	56 315	148.8
Астана қаласы	30 040	32 854	2 815	109.4
Бюджеттік субвенциялар	1 584 149	2 104 432	520 283	132,8
Ақмола облысы	104 474	144 374	39 900	138.2
Ақтөбе облысы	55 812	108 477	52 665	194.4
Алматы облысы	153 723	200 784	47 061	130.6
ШҚО	163 954	215 011	51 057	131.1
Жамбыл облысы	161 935	194 694	32 760	120.2
БҚО	51 393	74 353	22 960	144.7
Қарағанды облысы	100 731	142 580	41 850	141.5
Қызылорда облысы	137 166	174 491	37 325	127.2
Қостанай облысы	110 193	140 029	29 837	127.1
Павлодар облысы	46 107	55 410	9 303	120.2
Түркістан облысы	402 301	379 908	-22 392	-5.6
Шымкент қаласы	-	131 691	-	-

Ескертпе – Дереккөз негізінде автор құрастырған [36].

11 кестеден көріп отырғанымыздай, 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда алу сомасы 134,1 млрд..теңгеге немесе 47%-ға, ал субвенциялар – 520,3 млрд..теңгеге немесе 33%-ға өсті, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 2022 жылы ең көп өсуді көрсетеді. Атырау облысында бюджеттік қаражатты алу 2 есеге жуық (102,1 млрд.. теңге немесе 197%) [37].

Елдің бюджетаралық қатынастар жүйесі фискалдық саясаттың бір бөлігі ретінде Қазақстан экономикасы бастан өткерген іскерлік циклдің кезеңдеріне байланысты өзгерді. Қазіргі уақытта бізде кірісті шектен тыс орталықтандыру бар. **Кірістерді жоғары орталықтандыру жергілікті бюджеттерді өздерінің аймақтық мәселелерін шешу мүмкіндігінен айырды.** Әрине, үкімет түрлі мәселелерді шешу үшін РБ тен бөлінетін трансферттерді аймақтар арасында біркелкі бөлуге ұмтылады, бірақ дәл осы жүйе айтарлықтай аймақтық теңсіздіктерге әкелді. Бюджеттік қаражаттың шектеулі екенін ескерсек, РБ тен трансферттерді бөлу аймақтық саяси күштерге де байланысты болып отыр [Қосымша 5].

Бюджетаралық қатынастар бюджет деңгейлері арасындағы трансферттер мен бюджеттік несиелер арқылы реттеледі. Трансферттер сомасы бюджеттік кредиттер сомасынан асып түседі. Бюджеттік несиелер негізінен ауылдық жерлер мен ауыл шаруашылығына бөлінгенімен, ондағы мөлшерлемелер «пандемияға дейінгі» дамыған елдердегі нарықтық несиелер

мөлшерлемелерімен мүлдем салыстыруға келмейді. Нәтижесінде бюджеттік несиелерді ақша құны бойынша қайтарылуы тиіс трансферттермен немесе пайызсыз несиелермен салыстыруға болады.

Бюджет деңгейлері арасындағы трансферттер жалпы трансферттер, нысаналы ағымдағы трансферттер және нысаналы даму трансферттері болып бөлінеді.

Трансферттердің жалпы көлемінде негізгі үлесті жалпы сипаттағы трансферттер алады және олар жергілікті бюджеттер дербес басқара алатын қолда бар кірістер болып табылады. Біз мұны әдетте бюджет тәуелсіздігін бақылау мүмкіндігі деп атаймыз, дегенмен іс жүзінде қаражат РБ тен түседі. Жалпы трансферттер донорлық бюджеттерден қаражат алу және донор емес (субсидияланатын аймақтар) үшін субвенциялар арқылы «теңестіруші» рөлін көбірек атқарады. Сонымен қатар, жалпы трансферттер көлемін анықтау демография, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру және тұрмыс деңгейі, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, мәдениет, спорт, туризм, нақты сектор (өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы) және инфрақұрылым коэффициенттерін ескеретін ғылыми әдістемемізде жазылған. Процестің механизмі тұрғысынан бәрі қатаң бюджеттік ережелерге сәйкес.

Бірақ бюджетаралық қатынастарды жақсарту бойынша жұмыс барлық деңгейдегі бюджеттер арасындағы қатынастардың оңтайлы үлгісін іздестіре отырып, тұрақты және қайталанатын болуы керек. Әзірге, ең алдымен, бірінші және екінші деңгейлер арасындағы қарым-қатынастардың тиімділігін арттыру мәселелерін шешу қажет сияқты. Бірақ ең бастысы, елеулі фискалдық орталықтандыру төменгі бюджеттерге көбірек ресурстар бере алмайды.

Талдау нәтижелері бойынша орталық пен өңірлер арасында бюджет қаражатын бөлу тәсілдері бойынша ұсыныстар әзірленді, бұл біздің ойымызша, жергілікті атқарушы органдардың өзін-өзі қамтамасыз етуге ынтасы мен ынтасын арттыруға, сондай-ақ орталықтан бөлінген қаражатты жұмсау тиімділігі.

Нысаналы трансферттердің толық күшін жойған жағдайда өңірлердің негізгі шығыс өкілеттіктерін жеткіліксіз қаржыландыру және теңгерімсіздіктің артуы тәуекелдері туындауы мүмкін.

1) Донорлардың дамуындағы елеулі айырмашылықтарды, сондай-ақ Алматының ерекше мәртебеге ие болуын, ал Астананың астана мәртебесін иеленуін және тиісінше астананың функцияларын орындауын ескере отырып, алу және аудару көлемдерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар.

2) Барлық донорларға біртұтас тәсілді қолдану белгілі бір қиындықтар мен сәйкессіздіктерді тудыратынына байланысты, алу тәсілін өзгертудің екінші нұсқасы ұсынылады – алу стандартын немесе ішінара алуды белгілеу, реципиенттер популяциясының санына негізделген түзету коэффициентін қолдану. облыстағы бюджеттік қызметтер.

Түзету коэффициентінің градациясының болжамы өндірістік тағылымдамалар кезінде ҰЭМ және ЖБҚ мүдделі басқармаларының басшыларымен жұмыс кездесулерінде талқылау және тәжірибе алмасу нәтижелері бойынша ұсынылды. Әрине, болашақта коэффициенттердің

мәндерін жан-жақты талқылау, арнайы комиссия құру, сценарийлік және көп нұсқалы негіздемелік есептеулер жүргізу және, әрине, мүдделі тараптардың пікірлерін ескеру қажет.

ЖСТ есептеу әдістемесіне сәйкес бюджет қаражатын алып қою белгіленген өңірлер үшін халық санының жыл сайынғы өсуі азаматтардың өмір сүруін қамтамасыз ету үшін инфрақұрылымды кеңейтуді талап ететінін ескере отырып, халық санына байланысты коэффициенттердің келесі градациясы ұсынылады:

- 500 мыңнан 1 млн. адамға дейін – 0,20
- 1 млн. адамнан 2 млн адамға дейін – 0,30
- 2 миллионнан астам адам – 0,40

Қазақстанда халқы 500 мыңнан аз өңір болмағандықтан, градацияны 500 мың адамнан бастау ұсынылады.

Бұл тәсілді қолданған кезде алу мөлшерлемесін бөлу келесідей болады.

Кесте 12 – 2022 жылғы деректер негізінде алып қою көлемін нормативтер бойынша бөлу, млрд.теңге

Аймақтар	Орнатылған бюджет көлемі құрысулар	Халық саны аймақта болжау	Градация стандарты	Облыстың қарамағын да қалады стандартқа сәйкес	РБ алып қою түрінде аударылады стандартқа сәйкес
Атырау	220.9	678 876	0,20	44.2	176.7
Маңғыстау	19.5	763 569	0,20	3.9	15.6
Алматы	211.5	2 030 175	0,40	84.6	126.9
Астана	38.5	1 273 512	0,30	11.6	27.0
Барлығы	490.4			144.2	346.2

Ескертпе – Дереккөз негізінде автор құрастырған [29].

12 кестеде донор өңірлер үшін әділ болып көрінетін стандартты белгілеудің ұсынылған тәсілін пайдалана отырып, республикалық және жергілікті бюджеттер арасындағы бюджет қаражатын алудың бөлінуі көрсетілген.

Бұл тәсілдің оң әсері бюджет қаражатын бөлуге осындай тәсілмен облыстың артық кірісінің бір бөлігі жергілікті билік органдарының қарамағында қалады, бұл олардың өз кірістерінің әлеуетін арттыруға ынталандыратыны сөзсіз, сондай-ақ аймақтардың орталыққа тәуелділігін азайту және қарсы ағындарды азайту.

Ұсынылған нұсқалар аймақтардың ерекшеліктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, бюджеттік негізде жеке де, жергілікті деңгейде де қолданылуы мүмкін.

Бұл ұсыныстар Бюджет кодексіне бірқатар түзетулер енгізуді көздейді. Бұл тәсілді қолдану маңызды мәселелердің бірін шешуге мүмкіндік береді - орталықтан бөлінетін қаражат үлесін азайту арқылы аймақтардың орталыққа

тәуелділігін айтарлықтай төмендетуге, донор өңірлердің жергілікті билік органдарының өз кірістерін арттыруға ынталандыру деңгейін және салық салу базасын кеңейту.

Бірінші ұсыныс – донор өңірлер үшін бюджет қаражатын алу тәсілдерін өзгерту, нақтырақ айтсақ **донор аймақтарының шығындарына облигациялар бойынша қарыздарды өтеуді және МЖӘ жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерді орындауды қосу**. Себебі, донор аймақтарға өз кірістерін арттыруға ынталандырмайды (табыс неғұрлым жоғары болса, соғұрлым көп қаражатты алу) және айтарлықтай қарсы қаржылық ағындарды жасайды.

Аймақтар арасындағы елеулі айырмашылықтар мен диспропорцияларды және барлық донорларға біркелкі тәсілді қолдану мүмкін емес. Бүгінде елімізде тек үш облыс РБ доноры болып табылады, яғни жергілікті бюджет кірістерінің шығыстардан асып кетуін теңестіру мақсатында бюджет қаражатын алып қою түрінде аударды.

2022 жылға төрт донордан бюджет қаражатын алу небәрі 490,4 млрд. теңгені құраса, 2022 жылға РБ қалған он үш өңірге субвенция көлемі 2,1 триллионнан астам теңгені құрады. Яғни, төрт донордан түскен қаражат субвенция көлемінің 23 пайызын ғана құрайды, яғни қалған 1,6 трлн. теңге РБ шығыстары болып табылады [32].

Қаражаттарды алумен теңестіру донорларға аударымдармен өтеледі және қарсы қаржылық ағындар іс жүзінде құрылады. Бұдан басқа, бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне және қазынашылық органдарына нысаналы трансферттер бойынша да, алулар бойынша да жылдық және айлық қаржыландыру жоспарларын жасау, бекіту, түзету және мониторингілеу кезінде орасан зор қосымша жүктеме туындайды.

Егер босатулар жойылса, бұл функциялар оңтайландырылады, құжат айналымы айтарлықтай қысқарады және тасымалдауды басқару процедуралары жеңілдетіледі.

Кесте 13 – 2022 жылғы мысал бойынша бюджет деңгейлері арасындағы қаржылық ағындарға қарсы тұру, млрд.теңге

Аймақтар	Алымдар	РБ нысаналы трансферттер	Айырмасы
Атырау облысы	- 220,9	+ 82,5	+138,4
Маңғыстау облысы	- 19,5	+ 93,6	- 74,1
Алматы қаласы	- 211,5	+ 178,2	+33,3
Астана қаласы	- 38,5	+ 158,9	- 120,4
Барлығы	- 490,4	+ 513,2	+22,8

Ескертпе – Дереккөз негізінде автор құрастырған [21].

13 кестеден көріп отырғанымыздай, трансферттердің қарсы қаржылық ағыны барлық донор өңірлер үшін орын алады, өйткені бюджет қаражатын алу теңестіруші рөл атқарады және РБ кірістердің шығыстардан асатын профициті түрінде аударылады, бұл ретте нысаналы трансферттер бюджетке бөлінген. нақты іс-шараларды жүзеге асыру, облыс донор болып, бюджет қаражатын аударып жатқанына қарамастан нақты нысандардың құрылысы. Бұл тәжірибе

ЖБ кірістерін ұлғайту үшін донорлардың ынталандыруларын азайтады.

Осыған байланысты ұсынымның бірінші нұсқасы – донор аймақтарының шығындарына облигациялар бойынша қарыздарды өтеуді және МЖӘ жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерді орындауды қосу.

Осылайша осы әдіс донор аймақтарға әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға үдеу береді.

Жоғарыда кестеден алып қоюлар болмай және дамуға нысаналы трансферттер бөлінбеген жағдайда Атырау облысының бюджетінде 138,4 млрд. теңге, Алматы қаласының бюджетінде 33,3 млрд. теңге артығымен қалатын еді. Қалған екі донорға келетін болсақ, Маңғыстау облысының бюджетіне мақсатты трансферттер бөлінбеген жағдайда 74,1 млрд. теңге, Астана қаласының бюджетіне 120,4 млрд. теңге қосымша қаражат қажет болар еді, бұл дегеніміз шын мәнінде тек екі аймақ донор екенін көрсетеді.

Кестеден көріп отырғанымыздай, Қазақстанның екі ірі қаласы – Алматы мен Астананың бюджетіне республикалық маңызы бар нысандардың құрылысына мақсатты трансферттердің қомақты көлемдері түседі. Сонымен бірге, Алматы қаласы бюджетінің өз кірістері түріндегі жеткілікті қаржылық ресурстары бар, ал алып қоюларсыз трансферттерді жабуға мүмкіндігі бар.

Осыны ескере отырып, бастапқы кезеңде Атырау және Маңғыстау облыстарына даму трансферттерін бөлмеу ұсынылып отыр. Елорда мен Алматы бюджеттері осы қалалардың ерекше мәртебесін ескере отырып, ерекше жағдайларда 2011 жылғы Азия ойындары, 2019 жылғы ЭКСПО, 2019 жылғы Универсиада, 2010 жылғы ЕҚЫҰ саммиті сияқты маңызды шараларды өткізу кезінде осы мүмкіндікті сақтау үшін және т.б., мұндай объектілердің әдетте бірегей, қымбат тұратынын және қала бюджетінің мүмкіндігінен тыс болатынын ескере отырып, республикалық маңызы бар объектілерді салуға нысаналы трансферттерді бөлу мүмкіндігін қарастырады.

Трансферттер бойынша шығыстардың үлесі айтарлықтай үлкен – жоғары тұрған бюджетке (бұл жағдайда республикалық бюджет) аудару үшін жергілікті бюджеттерден қаражатты бюджеттік алып қою. Бюджетті алып қою экономикалық дамудың жоғары деңгейіне немесе табиғи жағдайларға байланысты салық базасы орташа республикалық деңгейден жоғары және сәйкесінше салық түсімдерінің деңгейі жоғары болатын салаларда жүргізіледі. Республикалық бюджеттен берілетін трансферттердің құрылымына келетін болсақ, 2012 жылы субвенциялардың үлесі жергілікті бюджеттердің жалпы кірісінің 26,8%-ын құрады. 2001 жылмен салыстырғанда субвенциялардың үлесі 3 есеге (9%-дан 26,8%-ға дейін) өсті. Бұл ретте жергілікті бюджеттер республикалық бюджеттен бюджет қаражатының басым бөлігін нысаналы трансферттер түрінде алады – түсімдердің 34,9%.

Осылайша, бүгінгі таңда жергілікті бюджеттердің негізгі проблемасы – меншікті қаржы ресурстарының жетіспеушілігі. Жергілікті бюджеттердің меншікті кірістері үлесінің төмендеуінің себептері бюджеттік және салық заңнамасының, салықтарды, алымдар мен алымдарды бюджет жүйесінің деңгейлері арасында бөлу нормативтерінің өзгеруіне байланысты.

Жалпы трансферттерді есептеудің қолданыстағы әдістемесі өңірлерге өз ресурстарын ұлғайтуға мүмкіндік бермейді. Жергілікті бюджет шығыстарының болжамды көлемінен асатын кірістер республикалық бюджетке алынатын қағидатты қолданудың негізгі салдары – жергілікті атқарушы органдардың бастамасын тежеу және олардың жеке салық базасын ұлғайту мен салық жинауды ұлғайтуға мүдделілігін төмендету.

Соңғы жылдары облигациялар бойынша қарыздарды өтеуге және МЖӨ жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерді орындауға шамамен жылына 25 млрд.теңге қаражат облыстық бюджеттен шығындалуда. Бұл дегеніміз шығыс жағына келсек айтарлықтай салмақ болып келеді және даму бюджеті бөлігінде жобаларды жүзеге асыруды бәсендетеді.

Екінші ұсыныс – барлық аймақ басшыларына, соның ішінде әсіресе субвенция алатын аймақтарға жергілікті бюджет кірістерін 30%-ға өсіру және 2026 жылдан бастап ЖСТ нысаналы трансферттерді алып тастау.

Себебі, жоғарыда жасалған талдауларға келетін болсақ, олардың орталыққа тәуелділігі ұлғаймаса, кеміген емес. Бұл дегеніміз осы аймақтардың кіріс бөлігін ұлғайту бойынша қызығушылығы жоқ екендігін көрсетеді. Өйткені орталық жетпеген қаражаттың орнын толтыратынын жатқа біледі.

Кесте 14 – Облыстардың және Алматы, Астана және Шымкент қалаларының жергілікті бюджеттерінің кірістері туралы ақпарат (негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдерсіз) млрд.теңге

№	Аймақтар/ жылдар мен өсімдер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	4 жылдағы орташа өсім, %
	ҚР	2 489,3	3 097,9	3 834,5	4 935,2	5 983,1	124,5
1	<i>Ақмола</i>	70,3	86,7	108,4	141,4	179,7	126,5
2	<i>Ақтөбе</i>	107,3	116,2	142,7	181,0	229,6	121,2
3	<i>Алматы</i>	222,3	281,7	365,9	430,4	399,6	116,8
4	<i>Атырау</i>	328,5	376,3	416,5	552,6	661,4	119,4
5	ШҚО	118,2	143,4	179,2	183,0	170,8	110,4
6	<i>Жамбыл</i>	60,5	72,7	87,4	109,2	142,0	123,9
7	БҚО	90,2	103,4	115,8	142,1	184,0	119,7
8	<i>Қарағанды</i>	165,7	206,6	251,0	287,8	292,9	115,7
9	<i>Қызылорда</i>	58,4	58,3	66,8	74,7	102,2	115,8
10	<i>Қостанай</i>	74,1	95,4	122,6	152,2	183,1	125,4
11	<i>Маңғыстау</i>	150,9	144,5	178,7	209,5	260,7	115,3
12	<i>Павлодар</i>	117,9	159,5	182,8	263,9	317,5	128,6
13	СҚО	42,4	56,7	65,7	92,0	109,8	127,2
14	<i>Түркістан</i>	64,1	83,8	107,3	128,3	168,9	127,5
15	<i>Алматы қ</i>	447,6	630,2	810,8	1 143,7	1 490,1	135,2
16	<i>Астана қ</i>	275,1	348,6	478,7	582,3	768,7	129,4
17	Шымкент қ	95,6	133,8	154,1	261,1	322,0	137,0

Ескертпе – Дереккөз негізінде автор құрастырған [22].

2019-2023 жылдары 14 кестете көрсетілгендей орташа есеппен санағанда 4 жылда 24,4% өсім көрсетті. Әрине әр өңірдің ерекшеліктеріне байланысты 10,4% бастап 37,0 %-ға дейін өсім көрсеткен. Өңірлердің қаржылық тұрақтылығын талдау жергілікті бюджеттердің кірістер құрылымындағы меншікті кірістер үлесінің өсуін көрсетеді: 2021 жылғы 45,6% - дан 2022 жылы 48,1% - ға дейін [Қосымша 6].

Орталықтан трансферттер 2021 жылға қарай 872 млрд теңгеге ұлғайып, 98,4% деңгейінде игеріле отырып, 5 456 млрд теңгені құрады.

2022 жылы ЖАО бюджеттік инвестициялық жобаларын іске асыруға республикалық бюджеттен нысаналы даму трансферттері түрінде 1 079,5 млрд теңге бөлінді. Бұл қаражаттың көп бөлігі (64%) Ұлттық қордан аударымдар есебінен қаржыландырылды.

2021 жылы жергілікті бюджеттерге жалпы 3 834 млрд.теңге түсімдер түскен, ал жұмсалған шығыстары 7 914 млрд.теңгені құрап, Республика бойынша қамту үлесі 48,5% болып отыр. Өңірлердің қамтамасыз етілмеген қаражаты 4 080 млрд.теңге. Бұл жерде тек Атырау облысы мен Алматы қаласы 100% пайыз өздерін қамтып отыр [Қосымша № 4].

Салықтарды жинаудағы және оларды әртүрлі аймақтарда жергілікті деңгейде бөлудегі айырмашылықтар өте маңызды. Мысалы, Алматы мен Астана алымдардың жоғары сомасымен бөлінеді, бұл олардың экономикалық белсенділігін және жалпы салық түсімдеріне қосқан үлесін көрсетеді.

Бюджет процесінде ықтимал проблемаларды немесе теңсіздіктерді анықтау үшін салықтық кірістерді аймақтарға бөлудегі айырмашылықтарды талдау маңызды. Жиналған және бөлінген қаражат арасындағы айырмашылықтың жоғары мәндері бар аймақтар қаржылық қиындықтарға тап болуы немесе Орталықтан қосымша қолдауды талап етуі мүмкін. Кейбір аймақтардағы теріс мәндер бюджет қаражатының тиімсіз пайдаланылуын немесе экономикалық факторларға байланысты кірістердің жетіспеушілігін көрсетуі мүмкін.

Мұндай талдау салық түсімдерінің динамикасын және олардың Қазақстанның әртүрлі өңірлерінің қаржылық жағдайына әсерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, 4 жылдағы 24,4% өсімді ескере отырып және ЖАОдың меншікті салық базасын және тиісінше жергілікті бюджет түсімдерін ұлғайтуға жауапкершілігін арттыру мақсатында, орта есеппен **аймақтарға жергілікті бюджет кірістерін 30%-ға өсіруге** талап қою керек.

Ал ЖСТ нысаналы трансферттер бір соммамен аймақтарға нысанасыз беріп, әлеуметтік саладағы шараларды индикаторлармен, стратегиялық құжаттармен бақылау қажет. Бұл дегеніміз қаншама жұмысты оңтайландырып, ЖАО дербестігін арттырып, ОМО-ның қолдары босап, сол уақытты басқа да мемлекеттік едәуір маңызды шаруаларға жұмсауына мүмкіндік береді.

Үшінші ұсыныс – ішкі өндіріс тауарларына қосымша құн салығы түсімдерін жергілікті бюджеттерге аудару, өңірлердің қаржылық дербестігін қамтамасыз ету үшін ЖАО-ның өз кірістерінің өсуін ынталандыру мақсатында

салықтардың жекелеген түрлерін орталықсыздандыруды жалғастыру болып саналады.

ҚР Бюджет кодексінің 49 бабына сәйкес республикалық бюджетке түсетін түсімдерге Қазақстан Республикасының аумағында өндірілген тауарларға, орындалған жұмыстар мен көрсетілген қызметтерге қосылған құн салығы жатады.

Өнімге салынатын салықтарға олардың мөлшері өндірілген өнім мен көрсетілген қызметтердің құнына тікелей байланысты салықтар кіреді. Өнімдерге салынатын салықтарға мыналар жатады: қосылған құн салығы, акциздер, кедендік баждар және т. б.

Бүгінгі таңда барлық ҚҚС республикалық бюджетке толығымен есептелген. Бұл ұсыныс өңірлерде шағын және орта бизнестің жұмыс істейтіндігімен және олардың дамуына жергілікті әкімдердің мүдделі болуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, ҚҚС түсімдері жергілікті бюджеттердің кірістілігіне ешқандай әсер етпейтінін ескере отырып, қазіргі таңда облыс әкімдерінің ШОБ-ты дамыту үшін жағдай жасауға, өңірдегі көлеңкелі экономиканы төмендетуге, салық төлеушілер деректерін жаңартуға, әсіресе, жергілікті бюджеттерге төленбейтін салықтар болғандықтан, ешқандай қызығушылықтар жоқ.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 16 қыркүйектегі №353 Жарлығымен бекітілген Мемлекет басшысының 2023 жылғы 1 қыркүйектегі "Әділ Қазақстанның экономикалық бағыты" атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі Жалпыұлттық іс-шаралар жоспарының 83-тармағына сәйкес, бюджеттің екінші деңгейіне қосымша 2 трлн теңгеден кем емес беруді және республикалық бюджеттен жергілікті бюджеттің жиынтық табыстарына трансферттер үлесін кезең-кезеңімен 50% - дан бастап орташа 25% төмендетуді қамтамасыз ете отырып, қосылған құн салығын қоса алғанда, корпоративтік табыс салығы және басқа да салықтарға төлемдердің өзге де түрлері бойынша түсімдердің бір бөлігін өңірлерге беру туралы норманы тарату арқылы өңірлердің дербестік деңгейін арттыру тапсырмасы айтылған.

Бюджетаралық қатынастарды жүргізіліп жатқан реформа шеңберінде 2020 жылдан бастап өңірлерге шағын және орта бизнестен корпоративтік табыс салығы (ШОБ-тан КТС) берілді, бұл жергілікті билік үшін өңірлердегі іскерлік белсенділікті арттыруға жақсы ынталандыру болды.

Төрт жыл ішінде 3,4 трлн. теңге (2020 жылы түскен 0,5 трлн. теңге, 2021 жылы – 0,7 трлн. теңге, 2022 жылы – 1,0 трлн. теңге, 2023 жылы - 1,2 трлн. теңге). 2023 жылы жергілікті деңгейге шамамен 90 млрд. теңге сомаға мемлекеттік баждардың, төлемдердің және салықтық емес түсімдердің жекелеген түрлері берілді.

ӨІТ-ға ҚҚС-ты жергілікті деңгейге беру ҚҚС-ты қайтару бөлігінде өңірлер үшін де үлкен тәуекелдерді тудырады. Шикізаттық бағыттағы өңірлерде ҚҚС айтарлықтай қайтарылады, бұл ЖБ кірістерінде теріс мәнге әкелуі мүмкін. Мәселен, ҚҚС республикалық және жергілікті бюджеттер арасында бөлінген жағдайда ЖБ кірісіне түсетін түсімдердің мөлшері бюджеттен ҚҚС қайтару мөлшеріне тікелей байланысты болады.

Осылайша, ҚҚС бойынша түсімдердің бір бөлігін ЖБ кірісіне есепке алу жүйесі ЖБ орындауында үш жылдық кезеңге белгілі бір тәуекел туғызатын болады.

Кестеде көрсетілгендей 2022 жылы 1 614,3 млрд. теңге түсті. Сондай-ақ, Шығыс Қазақстан облысы (- 78,4 млрд. теңге), Қарағанды облысы (- 0,6 млрд. теңге), Ұлытау облысы бойынша теріс маңызы бар өңірлер болды (-26,8 млрд. теңге). Алайда, 2023 жылы 2 654,6 млрд.теңге түсті, бұл ретте Ұлытау облысы бойынша теріс мән қалыптасты (-42,6 млрд. теңге).

Осыған байланысты, 2026 жылдан бастап МБ кірісіне беріп, ЖАОға теріс мәнді болдырмау бойынша жұмысты 2025 жылдан бастауға тапсырма беру қажет.

Кесте 15 – 2022 жыл бойынша жергілікті бюджетке республикалық бюджетке төленетін ҚҚС аудару туралы, мың теңге

Атауы	Мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдер	Жергілікті бюджетке түсімдер	Республикалық бюджетке төленетін ҚҚС		ЖБ өсу үлесі, %
			өндірілген тауарларға, орындалған жұмыстарға және көрсетілген қызметтерге	резидент емес үшін	
Барлығы	15 430 290 154	5 009 513 217	1 614 266 482	153 339 014	32,5
оның ішінде:					
Ақмола обл.	329 372 995	141 385 917	16 088 102	527 547	10,5
Ақтөбе обл.	540 278 473	181 013 620	16 336 242	2 843 144	9,6
Алматы обл.	930 082 550	430 375 075	115 048 941	14 353 015	23,1
Атырау обл.	2 347 953 790	552 627 751	339 351 973	19 389 484	39,4
ШҚО	511 569 595	183 008 260	-78 434 954	2 368 204	-71,1
Жамбыл обл.	183 246 556	109 228 957	24 760 130	295 277	18,7
БҚО	521 192 007	142 141 714	2 317 132	2 294 665	3,1
Қарағанды обл.	812 683 921	287 844 419	-649 826	8 548 257	2,7
Қызылорда обл.	206 846 339	74 697 826	45 603 241	451 686	38,1
Қостанай облысы	399 117 032	152 176 053	13 189 114	1 041 843	8,6
Маңғыстау обл.	553 053 613	209 494 014	69 488 349	5 173 011	26,3
Павлодар облысы	591 257 799	263 863 230	33 554 162	2 147 140	11,9
СҚО	153 249 980	92 038 447	18 042 339	348 848	16,7
Түркістан обл.	477 718 503	128 257 377	54 937 998	177 044	30,1
Шымкент қаласы	441 584 640	261 069 608	63 982 438	1 183 532	20,0
Алматы қаласы	4 141 163 903	1 143 747 661	600 396 230	71 662 502	37,0
Астана қаласы	2 100 755 737	582 278 352	300 233 191	19 932 840	35,5
Жетісу облысы	81 751 513	19 121 460	4 951 628	87 630	20,9
Абай облысы	67 724 189	25 292 544	1 829 757	168 364	7,3
Ұлытау облысы	39 687 019	29 850 933	-26 759 701	344 983	-768,7

Ескертпе – Дереккөз негізінде автор құрастырған [22].

15 кестеде көрсетілгендей, 2022 жылы ҚҚС төлеушілер – ШОБ субъектілері республикалық бюджетке 1,6 трлн. теңгені құрады. Бұл кірістер толық көлемде жергілікті бюджеттерге аударылса, облыстық бюджет кірісінің күтілетін өсімі 32,5 пайызды құраса, өңірлер қосымша 1,6 трлн. теңге ҚҚС түрінде ШОБ субъектілерінен. Бұл тәсілді қолданғанда өңірлік кіріс 6,8 трлн. теңгені құрайтын болар еді.

Мәселен, 2022 жылы Алматы облысының ҚҚС төлеушілері республикалық бюджетке 129,4 млрд.теңге аударды. Бұл ретте 2022 жылы облыс бюджетінің меншікті кірісі 560,0 млрд. теңгені құрар еді. ШОБ субъектілерінен ҚҚС аударылса, облыс бюджеті шамамен 130 млрд. теңгеге толығады және меншікті кірістің күтілетін өсімі 23%-ды құрар еді.

ҚҚС-ты өңірлерге аударудың тағы бір оң әсері – орталықтан жергілікті бюджеттерге бөлінетін қаржының азаюы. 11-кестенің 3-бағанынан көрініп тұрғандай, 2023 жылы орталықтан 2,5 трлн.теңгені мақсатты трансферттер түрінде берді, бұл көбінесе дамудың «ізіне түсу» салдарынан тиімсіз пайдалануға әкеледі. Керісінше, ШОБ субъектілерінен ҚҚС түсімдері өңірлердің меншікті кіріс базасын айтарлықтай нығайтады, бұл оларды пайдаланудың икемділігін, тиімділігін және тәуелсіздігін қамтамасыз етеді.

Жалпы алғанда, бұл тәсіл өңірлердің ШОБ-ты дамытуға деген қызығушылығын айтарлықтай арттырып, бұл қаражатты өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына бағыттайтынын да оң әсер етеді. Айта кетерлігі, ірі кәсіпкерлік субъектілерінен алынған ҚҚС бекітілген тізімге сәйкес, КТС төлеудің қазіргі тәжірибесіне ұқсас түрде республикалық бюджетке есептелетін болады.

Осылайша, бастапқы кезеңде жергілікті атқарушы органдардың меншікті салық базасын және тиісінше жергілікті бюджет түсімдерін ұлғайтуға уәждемесін арттыру мәселелері шешілетін болады. ШОБ субъектілерінен КТС пен ҚҚС-ты ішінара аударудың бұл механизмін пайдалану кірістерді орталықтандыру деңгейін төмендету және түптеп келгенде өзін-өзі қамтамасыз ететін өңірлер мен донор аймақтардың санын ұлғайту, фискалды орталықсыздандырудың жүргізіліп жатқан реформасының жалғасы болуы тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің елімізде бюджетаралық қатынастарды жаңғыртудың негізгі міндеті шығыстар мен кірістер өкілеттіктерін бөлудің бүкіл моделін түбегейлі қайта қарау емес. Белгілі бір жағдайларда міндеттемелерді қамтамасыз етудің қолданыстағы жүйесі сақталуы мүмкін, реформалау қаржылық шығындардың ең жақсы деңгейіне жетуге бағытталуы керек. Бұл бюджеттік жүйе шығыстарының тиімділігін және оларды басқару сапасын арттыруға назар аударуға мүмкіндік береді.

Қазақстан шеңберінде бюджетаралық қатынастардың модельдерін құру бөлігінде басқа елдердің тәжірибесі ағымдағы экономикалық жағдай мен ұлттық заңнаманы ескере отырып бейімделуі тиіс.

Бұл жоба өңірлердің бюджеттік қауіпсіздігін теңестіруге бағытталған бюджетаралық трансферттерді бөлу тәсілдерін зерттейді.

Жобада бюджет қаражатын орталық пен өңірлер арасында бөлудің жаңа тәсілдері мен тетіктерін енгізу, фискалдық орталықсыздандыруды жалғастыру бөлігінде қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша ұсынымдар берілген.

Тұтастай алғанда, жобаның мақсатына қол жеткізілді, міндеттер орындалды, ұсынылған ұсынымдар заңнамалық қызмет барысында және бюджет қаражатын мемлекеттік органдар арасында бөлу жүйесіндегі проблемалық мәселелерді шешуге бағытталған шараларды жүзеге асыру барысында қолданылуы мүмкін. Орталық пен аймақтарды, әсіресе аймақтардың өзін-өзі қамтамасыз етуді күшейту көзделген.

Магистрлік жобаны дайындауда жоғарыда аталған зерттеу әдістерін таңдау қисынды және негізделген. Нәтижесінде, Қазақстанда бюджет аралық қатынастарды реформалау кезінде қолдануға болатын келесі практикалық ұсыныстар әзірленді:

- донор аймақтарының шығындарына облигациялар бойынша қарыздарды өтеуді және МЖӘ жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерді орындауды қосу;

- барлық аймақ басшыларына, соның ішінде әсіресе субвенция алатын аймақтарға жергілікті бюджет кірістерін 30%-ға өсіру және 2026 жылдан бастап ЖСТ нысаналы трансферттерді алып тастау;

- ішкі өндіріс тауарларына қосымша құн салығы түсімдерін жергілікті бюджеттерге аудару.

Тұтастай алғанда, Қазақстандағы бюджетаралық қатынастарды реформалау бойынша ұсынылып отырған ұсынымдар шығыстар деңгейінің оларды қаржыландыруға барынша сәйкес келуіне оң әсер етеді. Бұл бюджеттік жүйенің шығыстарының тиімділігіне және оларды басқару сапасын арттыруға одан әрі назар аударуға мүмкіндік береді.

Осылайша, бүгінгі таңда жергілікті бюджеттердің негізгі проблемасы өз қаржысының жетіспеушілігі болып табылады. Жергілікті бюджеттердің меншікті кірістер үлесінің қысқару себептері бюджет және салық заңнамасындағы, салықтарды бөлу нормативтеріндегі, алымдар мен баждардағы

бюджеттік жүйе деңгейлері арасындағы өзгерістерге байланысты.

Жалпы сипаттағы трансферттерді есептеудің қолданыстағы әдістемесі өңірлерге өз ресурстарын айтарлықтай ұлғайтуға мүмкіндік бермейді. Жергілікті бюджет шығындарының болжамды көлемінен асатын табыстар республикалық бюджетке алынатын қағидатты қолданудың теріс салдары бар - жергілікті билік органдарының бастамасын тежеу және өзінің салық салынатын базасын ұлғайтуға және салықтардың жиналуын арттыруға мүдделілікті төмендету.

Менің ойымша, республикадағы бюджетаралық қатынастар жүйесі өңірлерді қаржылық өзін-өзі қамтамасыз етуді ынталандыруға; субвенциарлық өңірлер санын азайтуға; бюджет деңгейлері арасындағы қарсы қаржы ағындарын қысқартуға; аумақтардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін барынша мүмкін болатын теңестіруді қамтамасыз етуге; тұрғылықты жеріне қарамастан барлық азаматтарға бюджеттік қамтамасыз етудің ең төмен деңгейіне кепілдік беруге бағытталуы тиіс.

Осыған орай, осы жұмыстар Мемлекет басшысының 2020-2023 жылдары Қазақстан халқына Жолдауларында айтылған: "Бюджетті басқарудан" "нәтижелерді басқаруға" көшу жолымен бюджеттік жүйені реформалау. Жаңа кодексті қабылдау шеңберінде бюджеттік процеске қатысушылардың ашықтығын, жауапкершілігін және дербестігін арттыру қажет. Үнемі жаңа құралдар мен мүмкіндіктерді іздеу керек. Пилоттық режимде толыққанды блоктық бюджет жобасын енгізу. Бюджетаралық қатынастарды түбегейлі өзгерту де өте өзекті мәселе. Жаңа экономикалық модельге көшу шеңберінде өңірлердің бюджеттік дербестігі деңгейін арттыру қажет – деген тапсырмаларын жүзеге асыру бойынша ұсыныстары болып табылады [40].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1 Джорджио Панелла-Павия университетінің мемлекеттік экономика профессоры мен Амедео Фоссати-Генуя Университетінің мемлекеттік қаржы профессоры «Еуропалық Одақтағы фискалдық федерализм» 2005 ж. 318 б.– URL: http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/FEDERALISM%20Fiscal%20federalism%20in%20the%20European%20Union.pdf, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

2 "Inequality Price: How Today's Divided Society Endangers Our Future" - бұл кітапта Стиглиц әлеуметтік теңсіздік мәселелерін және оның қоғамның экономикалық өсуі мен тұрақтылығына әсерін зерттейді. Ол теңсіздіктің жоғарылауына әкелетін механизмдерді талдайды және осы мәселемен күресу шараларын ұсынады, 2012 ж. – 237 б. – URL: <https://libcat.ru/knigi/nauka-i-obrazovanie/sci-economy/387690-dzhozef-stiglic-cena-neravenstva-chem-rassloenie-obchestva-grozit-nashemu-buduchemu.html>, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

"Capital Market Liberalization, Economic Growth, and Instability" - Бұл мақалада Стиглиц қаржы нарықтарын үнемдеудің экономикалық өсу мен тұрақтылыққа әсерін талқылайды. Ол осы процестің әртүрлі аспектілерін қарастырады және оның кейбір аспектілерін сынға алады, Әлемдік даму, 28 Том, 6 шығарылым, 2000 ж. маусым, 1075-1086 беттер. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0305750X00000061>, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

"Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the world Economy" - бұл кітапта Стиглиц 2008 жылғы қаржылық дағдарыстың себептері мен салдарын талдайды. Ол Үкіметтің, банктердің және басқа да қатысушылардың дағдарыстағы рөлдерін талқылайды және болашақта осындай оқиғалардың алдын алуға бағытталған реформаларды ұсынады, 2010 ж. – 360 б.

3 "Economic Development: What Everyone Needs to Know" – бұл кітапта Родрик экономикалық дамудың негізгі аспектілерін, соның ішінде аймақтарды дамытуды қаржыландыру мәселелерін қарастырады. Ол мемлекеттік саясаттың, халықаралық ынтымақтастықтың және экономикалық өсуді ынталандырудағы басқа факторлардың рөлін талқылайды, – URL: <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/new-development-economics.pdf>, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

"The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy" - бұл кітапта Родрик жаһандану, демократия және экономикалық даму арасындағы байланысты талдайды. Ол жаһандық интеграцияға ұмтылу кезінде туындайтын қайшылықтарды талқылайды және Ұлттық контексттердің ерекшеліктерін ескере отырып, дамудың балама тәсілдерін ұсынады, 2011 ж – 366 б.

"One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth" – 2008 ж. 279 б. бұл кітапта Родрик экономикалық дамудың әртүрлі үлгілерін, соның ішінде аймақтарды дамытуды қаржыландырудың әртүрлі тәсілдерін зерттейді. Ол әртүрлі даму стратегияларын және олардың әртүрлі контексттердегі тиімділігін талдауды ұсынады.

4 "ҚазАқпарат" Халықаралық ақпараттық агенттігі сайтындағы 2023 жылғы 23 қаңтардағы «Өңірлерде көбірек қаржыландыру алу үшін бюджет

кірістерінің болжамы төмен» мақаласы, – URL: https://www.inform.kz/ru/v-regionah-zanizhayut-prognoz-dohodov-byudzheta-dlya-polucheniya-bol-shego-finansirovaniya-yuliya-engel_a4039395, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

5 "Geography and Trade" - бұл кітапта Кругман аймақтардың географиялық орналасуы мен олардың экономикалық дамуы арасындағы байланысты талдайды. Ол географиялық факторлардың сауда мен инвестицияға әсерін талқылайды, сонымен қатар әр түрлі аймақтардың даму стратегияларын ұсынады. – URL:

<https://archive.org/details/geographytrade0000krug/page/n3/mode/2up>, жүгінген күні 10.12.2023 ж. "Development, Geography, and Economic Theory" - бұл мақалада Кругман Экономикалық даму мен географиялық факторлар арасындағы байланысты зерттейді. Ол географияның ресурстарды бөлуге және аймақтық экономиканың дамуына әсерін талдайды. – URL:

https://archive.org/details/isbn_9780262611350, жүгінген күні 10.12.2023 ж. "Inequality and Economic Growth: a short Note on Some American Experiences" - бұл мақалада Кругман әртүрлі аймақтардағы теңсіздік пен экономикалық өсу арасындағы байланысты талқылайды. Ол теңсіздік деңгейіне әсер ететін факторларды және оның экономикалық өсуге әсерін талдайды.

6 "Capital in the Twenty First Century " - бұл кітап бестселлерге айналды және теңсіздік мәселесіне кеңінен назар аударды. Онда Пикет теңсіздік тарихын талдайды және оның салдарын азайту және қоғамдағы байлық пен мүмкіндіктердің әділетті бөлінуін қамтамасыз ету үшін саяси және экономикалық шараларды ұсынады. – URL: <https://crystalbook.ru/wp-content/uploads/2021/05/kapital-v-xxi-veke-tomas-piketti.pdf>, жүгінген күні 10.12.2023 ж. "The Economics of Inequality" - бұл кітапта Пикетти және оның авторлары экономиканың әртүрлі аспектілеріндегі теңсіздіктің себептері мен салдарын талдайды. Олар теңсіздіктің экономикалық өсуге, инновацияға, әлеуметтік ұтқырлыққа және дамудың басқа аспектілеріне әсерін зерттейді. – URL: <http://pinguet.free.fr/piketty2015.pdf>, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

7 Егемен Қазақстан газетіндегі 2024 жылғы 12 қаңтардағы "Кеңейтілген" Үкіметтің тәбеті экономиканың мүмкіндіктерінен асып түседі мақаласы, – URL: <https://kazpravda.kz/n/appetit-rasshirennogo-pravitelstva-prevoshodit-vozmozhnosti-ekonomiki/>, жүгінген күні 04.17.2024 ж.

8 Экономика: стратегия және тәжірибе журналының 2021 жылғы № 2 шығарылымының «Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму үрдістерін анықтау» мақаласы, – URL: <https://esp.ieconom.kz/jour/article/view/278>, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

9 Forbes Kazakhstan журналының 2023 жылғы 24 мамырдағы шығарылымының, "Қаржылық тәуелсіздікті жоғалту: салықтық орталықтандыру ҚР өңірлерінің дамуын қалай тежейді" мақаласы, – URL: https://forbes.kz/actual/expertise/teryaya_finansovuyu_nezavisimost_kak_nalogovay_a_tsentralizatsiya_tormozit_razvitie_regionov_rk/?, жүгінген күні 10.12.2023 ж.

10 Германиядағы бюджетаралық қатынастарды ұйымдастыру және реттеу моделі, – URL:

- https://studwood.net/952304/finansy/problemy_mezhbyudzhetnyh_otnosheniy_federativnom_gosudarstve?ysclid=lwglponocf762873144, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 11 Францияның бюджеттік құрылымы, – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/byudzhetnoe-ustroystvo-frantsii/viewer>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 12 Бюджет және бюджеттік жүйе, – URL: <https://studme.org/67581/finansy/avstraliya?ysclid=lwgm8d3jo7874611370>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 13 Бюджеттік құрылымның негіздері-Швейцария экономикасы, – URL: https://vuzlit.com/801984/osnovy_byudzhetnogo_ustroystva?ysclid=lwgmga6bko950411000, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 14 АҚШ-тағы бюджетаралық қатынастар жүйесінің ерекшеліктері-бюджетаралық қатынастар, – URL: https://studwood.net/1354631/finansy/osobennosti_sistemy_mezhbyudzhetnyh_otnosheniy?ysclid=lwgm68u70256283135, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 15 Канададағы бюджетаралық қатынастар жүйесі, – URL: <https://cyberpedia.su/2x2368.html?ysclid=lwgmzbtcpq125165136>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 16 Бразилиядағы бюджетаралық қатынастар, – URL: <https://www.stud24.ru/budget/mezhbyudzhetnye-otnosheniya-v-brazilii/498667-1933633-page1.html>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 17 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K080000095>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 18 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 11 желтоқсандағы “Жалпы сипаттағы трансферттердің есеп-қисаптар әдістемесін бекіту туралы” № 139 бұйрығы, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1400010068>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 19 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің м.а. 2015 жылғы 21 қаңтардағы “Бюджет түсімдерін болжау әдістемесін бекіту туралы” № 34 бұйрығы, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010322>, жүгінген күні 10.11.2023 ж.
- 20 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 1 желтоқсандағы “Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттері арасындағы 2023 – 2025 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы” Заңы, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000161>, жүгінген күні 10.01.2024 ж.
- 21 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 1 желтоқсандағы “2023 – 2025 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы” – URL: Заңы, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000163>, жүгінген күні 10.01.2024 ж.

22 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 24 қарашадағы “Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 2023 – 2025 жылдарға арналған кепілдендірілген трансферт туралы” Заңы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 5 желтоқсандағы № 42-VIII Заңымен, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000159>, жүгінген күні 10.01.2024 ж.

23 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2019 жылғы 20 сәуірдегі № 29, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2019 жылғы 23 сәуірдегі № 164, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2019 жылғы 25 сәуірдегі № ҚР ДСМ-50, Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрінің 2019 жылғы 23 сәуірдегі № 243, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2019 жылғы 22 сәуірдегі № 113 және Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2019 жылғы 25 сәуірдегі № 56/НҚ “Елді мекендерге арналған өңірлік стандарттар жүйесін бекіту туралы” бірлескен бұйрығы, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1900018592>, жүгінген күні 10.01.2024 ж.

24 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 21 мамырдағы “Атырау облысын әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2021 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы” № 337 қаулысы, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000337>, жүгінген күні 10.01.2024 ж.

25 Қазақстанның әлеуметтік саласындағы бюджеттік реттеу әдістері, – URL: <https://articlekz.com/article/7983>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

26 Forbes Kazakhstan журналының 2021 жылғы 14 қыркүйектегі шығарылымының Қазақстанның төрт өңірі ғана өздерін асырай алады. Қалғандарына ақшаны қайдан алуға болады?, – URL: https://forbes.kz/articles/est_li_nalogovyie_rezervyi_u_regionov, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

27 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының сайты, Басты бет / пайдаланушылар үшін / негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні / Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері, – URL: https://www.stat.gov.kz/for_users/dynamic, жүгінген күні 30.11.2023 ж.

28 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының сайты, Ұлттық шоттар статистикасы, – URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/8>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

29 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының сайты, Ұлттық шоттар статистикасы, – URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/8>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

30 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының сайты, Ұлттық шоттар статистикасы,

– URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-invest/dynamic-tables/>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

31 Шетелдік инвестициялар Қазақстан облыстарының дамуына қалай кедергі келтіреді?, – URL: <https://vlast.kz/jekonomika/53952-kak-inostrannye-investicii-mesaut-razvitiu-oblastej-kazahstana.html>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

32 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 4 желтоқсандағы “2020 – 2022 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы” Заңы, – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000163>, жүгінген күні 10.01.2024 ж.

33 Бюджеттік басқару қағидаттарының жобасы, Бірқатар негізгі стандарттар мен принциптер үшін бастапқы бағдар, – URL: https://www.pempal.org/sites/pempal/files/event/attachments/cross_day-1_2_draft-oecd-principles-of-budgetary-governance_rus.pdf, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

34 Қазіргі Қазақстандағы бюджетаралық қатынастар. Қазақстанда бюджеттеу, – URL: <https://articlekz.com/article/8677>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

35 Қазақстан Республикасындағы бюджетаралық қатынастар – Қазақстан Республикасы мемлекеттік бюджеті, – URL: https://vuzlit.com/1092209/mezhbyudzhethnye_otnosheniya_respublike_kazahstan, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

36 Утибаев Б.С. Мемлекеттік бюджет [Мәтін]: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2006. – 411 б. Жүнісова Р.М., Жусупова А.Қ., Утибаева Г.Б. Бюджетті жоспарлау және болжау. Оқулық.-Алматы: Экономика, 2014.-568 б. Өмір республикалық бюджетте ев С.М., Ынтықбаева С.Ж., Адаместный бюджеттекова А.А., Парманова Р.С. Мемлекеттік бюджет: оқу құралы. – Алматы: РПИК «Дәуір» ЖШС, 2011. – 632 б.

37 Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 4 желтоқсандағы «Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттері арасындағы 2020 - 2022 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы» Заңы, Заң 2022 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болды – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000275>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

38 2002- 2024 жылдары Мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдердің іс жүзінде түсуі бойынша ақпарат. ҚР ҚМ Мемлекеттік кірістер комитетінің ресми интернет ресурсы. – URL: <https://kgd.gov.kz/kk/content/2002-2024-zhyldary-memlekettik-byudzhette-salyktar-men-tolemderdin-zhuzinde-tusui-boyyynsha>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

39 ҚР Үкіметінің 2022 жылғы республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есебі. ҚР ҚМ ресми интернет ресурсы. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/487401?lang=kk>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

40 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020-2023 жылдардағы Қазақстан халқына Жолдаулары, Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/addresses>, жүгінген күні 10.03.2024 ж.

Қосымша 1

Зерттеу аясында бюджет саласындағы мамандармен сұхбат

Қатысушылар: Орталық мемлекеттік органдары мен жергілікті атқарушы органдарының қызметкерлері, экономистер, болашақ магистранттар немесе осы Басқару институтының магистранттарын қоса алғанда, Қазақстан өңірлерін қаржыландыру саласында тәжірибесі немесе сараптамасы бар 5 адамнан сұхбат алынды.

Сұрақтар:

1. Қазақстан Республикасының өңірлерін қаржыландырудың ағымдағы тетігін қалай бағалайсыз? Оның негізгі күшті және әлсіз жақтары қандай?

2. Сіздің ойыңызша, өңірлерді, әсіресе Атырау облысын қаржыландырудың тиімділігі мен тұрақтылығын арттыру үшін Қазақстан Республикасының Қаржы саясатындағы қандай өзгерістер қажет?

3. Өңірлерді қаржыландыруда ұсынылған өзгерістерді іске асыру кезінде сіз қандай сын-қатерлерді немесе проблемаларды көресіз?

4. Экономиканың әртүрлі әлеуметтік топтары немесе секторлары үшін қаржыландырудағы өзгерістердің ықтимал теріс салдарын азайту үшін қандай шараларды ұсынасыз?

5. Әлемдегі өңірлерді қаржыландыру тетіктерін табысты трансформациялаудың қандай мысалдары Қазақстан үшін, атап айтқанда, Атырау облысы үшін пайдалы болуы мүмкін?

6. Сіздің ойыңызша, өңірлерді қаржыландыруда ұсынылған өзгерістерді іске асыру үшін қандай практикалық қадамдар жасау қажет?

7. Қазақстан Республикасының өңірлерін қаржыландыру тетігінде ұсынылған өзгерістерді табысты іске асыру перспективаларын қалай бағалайсыз?

Сұхбат алушы 1: Абуов Рафик Жомартұлы – Атырау облысының Экономика және қаржы басқармасының орынбасары.

1. Ағымдағы қаржыландыру механизмі тұрақтылықты қамтамасыз ететін орталықтандырылған басқару түрінде өзінің күшті жақтарына ие. Алайда, әлсіз жақтары аймақтық ерекшеліктерді есепке алу үшін икемділіктің жеткіліксіздігін қамтиды, бұл қаражатты тиімсіз пайдалануға әкелуі мүмкін.

2. Өңірдің ерекшелігін және оның қажеттіліктерін ескере отырып, бюджет қаражатының бөлінуін қайта қарау, сондай-ақ инвестициялар мен экономиканың негізгі салаларын дамытуды ынталандыру қажет.

3. Негізгі проблемалардың бірі жалпы экономикалық тұрақсыздық жағдайында қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі, сондай-ақ орталық билік тарапынан ықтимал қарсылық болуы мүмкін.

4. Халықтың неғұрлым осал топтары үшін мұқият талдау жүргізу және әлеуметтік қорғау шараларын әзірлеу, сондай-ақ шағын және орта кәсіпорындарға қолдау көрсету қажет.

5. Швейцария мен Германия сияқты елдердің мысалдары пайдалы болуы мүмкін, мұнда қаржылық орталықсыздандыру және аймақтық ерекшеліктерді есепке алу Тұрақты дамуға ықпал етеді.

6. Жергілікті деңгейде бюджет қаражатын пайдалануды бақылау және бақылау тетіктерін құру, сондай-ақ жергілікті әкімшіліктерге оқыту мен қолдау көрсету маңызды.

7. Табысты іске асыру перспективалары орталық және өңірлік биліктің ынтымақтастық пен диалогқа дайындығына, сондай-ақ халықаралық әріптестер мен сарапшылар қоғамдастығының қолдауына байланысты.

Сұхбат алушы 2: Сырбеков Нұрболат Нұрлыбекұлы – ҚР ҰЭМ Бюджет саясаты департаментінің Бюджетаралық қатынастар басқармасының бас сарапшысы.

1. Ағымдағы қаржыландыру тетігінің басым жағы оның барлық өңірлер үшін қаржы ресурстарының базалық деңгейін қамтамасыз ету қабілеті болып табылады. Алайда, ол жекелеген өңірлердің нақты қажеттіліктеріне бейімделуде шектеулі тұстары бар, бұл қаражатты тиімсіз бөлуге және пайдалануға әкелуі мүмкін.

2. Әр өңірдің ерекшеліктерін ескеретін сараланған қаржыландыру тетіктерін әзірлеу, сондай-ақ жергілікті экономиканы дамытуға және негізгі салаларға бюджеттік емес инвестицияларды ұлғайтуға назар аудару қажет. Бұл тұста Атырау облысының өңірлік экономикасаның басым тұстарын ескеру қажет.

3. Сын-қатерлер мен мәселелер қатарына барлық өңірлердің өзіндік ерекшеліктерін ескеругедегі қиыншылықтар, орталықтан қаражаттардың шектеулі бөлінуі, мемлекеттік жоспарлау құжаттарымен өзара ұштастыру, сондай-ақ орта және ұзақ мерзімде басымдықтардың өзгеруі.

4. Өзгерістерді енгізбес бұрын тиісті салаларда терең талдау жүргізу, мүмкін болатын тәуекел тұстарды айқындау, өзгерістердің ағымдағы процесстермен икемді ауысу шараларын қабылдау.

5. Өңірлік билік органдары өз қаржысын басқаруда үлкен дербестігі бар Канада және Австралия сияқты елдердің мысалдары Қазақстан үшін бенчмарк, яғни жақсы ориентир бола алады. Бұл мемлекеттерде де орталықтың әлеуметтік-экономикалық параметрлері Атырау облысына ұқсас өңірлермен қаржылық қатынастар әдістерін отандық жүйеде ескеруге болады.

6. Тиісті заңнамаларға өзгеріс енгізу, ақпараттық жүйелерді дамыту, республикалық және жергілікті бюджеттік әкімшілермен тығыз жұмыс жасауды айтса болады. Сондай-ақ әрбір механизмдерді кезең-кезеңмен толық және жетік іске асыру.

7. Табысты іске асыру перспективалары өңірлерді қаржыландырудың қазіргі жүргізіліп жатқан реформалардың ұштастығымен және де өзіндік жаңашылдығына, сондай-ақ бюджет жүйесі “инфрақұрылымының” дайындығына байланысты. Сонымен қоса, бұл процеске сыртқы нарықтағы факторлардың әсері жоғары.

Сұхбат алушы 3: Абдукалимов Нұрлан Ерболатұлы – Алматы облысының энергетика және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық басқармасының орынбасары.

1. Ағымдағы қаржыландыру механизмінің тұрақтылыққа ықпал ететін орталықтандырылған басқару сияқты күшті жақтары бар. Алайда, оның әлсіз жақтарына аймақтардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделудің шектеулі икемділігі және өзгертін жағдайларға тиімді жауап бере алмау жатады.

2. Нақты өңірлердің қажеттіліктерін және олардың ерекшеліктерін ескере отырып, бюджет қаражатын бөлу тетігін қайта қарау, сондай-ақ жергілікті деңгейде экономикалық дамуды ынталандыратын шараларды енгізу маңызды.

3. Негізгі мәселелердің бірі өзгерістерді жүзеге асыру үшін қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі, сондай-ақ кейбір мүдделі тараптардың, соның ішінде орталық биліктің қарсылығы болуы мүмкін.

4. Халықтың әлеуметтік осал топтары үшін арнайы қолдау бағдарламаларын әзірлеу және барлығына тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету үшін шағын және орта бизнесті дамытуды ынталандыру маңызды.

5. Фискалдық орталықсыздандыру қағидаты мен өңірлік қажеттіліктерді есепке алу қолданылатын Швейцария мен Канада сияқты елдердің мысалдары қазақстандық жағдайларда бейімделу үшін пайдалы болуы мүмкін.

6. Бюджет қаражатын жергілікті деңгейде пайдалануды бақылау және есеп беру тетіктерін орнату, сондай-ақ қаржыны тиімді басқару үшін жергілікті әкімшіліктермен оқыту және кеңес беру маңызды.

7. Табысты іске асыру перспективалары барлық тараптардың диалог пен ынтымақтастыққа дайындығына, сондай-ақ мемлекеттік және халықаралық институттар тарапынан бақылау мен қолдаудың тиімді тетіктерін әзірлеуге байланысты.

Сұхбат алушы 4: Жахин Ринат Қапенұлы – ҚР ҚМ Өнеркәсіп, көлік және коммуникация бюджеті департаментінің Өнеркәсіп және көлік бюджеті басқармасының басшысы.

1. Қолданыстағы қаржыландыру механизмі тұрақтылық пен қаражаттың біркелкі бөлінуін қамтамасыз ететін орталықтандырылған басқару сияқты күшті жақтарға ие. Дегенмен, оның аймақтардың өзгертін қажеттіліктеріне бейімделу үшін шектеулі икемділік сияқты әлсіз жақтары да бар.

2. Нақты өңірлердің қажеттіліктеріне қарай қаржыландыруды саралауға назар аудару, сондай-ақ жергілікті экономиканы дамытуды және инвестициялар тартуды ынталандыру қажет.

3. Негізгі мәселелердің бірі өзгерістерді енгізу үшін қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі, сондай-ақ кейбір мүдделі тараптардың қарсылығы болуы мүмкін.

4. Халықтың әлеуметтік осал топтары үшін қолдау бағдарламаларын әзірлеу және тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету үшін экономиканың негізгі салаларын дамытуды ынталандыру маңызды.

5. Фискалдық орталықсыздандыру қолданылатын және Швейцария мен Швеция сияқты жергілікті кәсіпкерлік белсенді дамып келе жатқан елдерден мысалдар пайдалы болуы мүмкін.

6. Бюджет қаражатының жергілікті деңгейде пайдаланылуын бақылаудың тиімді тетіктерін белгілеу, сондай-ақ жергілікті әкімшіліктерге оқыту мен қолдауды қамтамасыз ету маңызды.

7. Табысты іске асыру перспективалары барлық тараптардың ынтымақтастыққа және сындарлы диалогқа дайындығына, сондай-ақ өзгерістерді енгізу үшін қажетті қолдау мен ресурстарды қамтамасыз етуге байланысты болады.

Сұхбат алушы 5: Мағзұм Қалыбек Балғаұлы – ҚР ҰЭМ Макроэкономикалық талдау және болжамдау департаментінің Макроэкономикалық талдау және мониторингі басқармасының басшысы, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының магистранты.

1. Ағымдағы қаржыландыру механизмі тұрақтылық пен болжамдылықты қамтамасыз ететін орталықтандырылған басқару сияқты күшті жақтарға ие. Алайда, оның әлсіз жақтары аймақтық ерекшеліктер мен қажеттіліктерді ескеру үшін шектеулі икемділік болып табылады.

2. Әр өңірдің ерекшелігін ескере отырып, қаражатты бөлу тетігін қайта қарау, сондай-ақ күш-жігерді экономиканың негізгі салаларын дамытуға және инвестициялар тартуға жұмылдыру қажет.

3. Негізгі мәселелердің бірі қаржылық ресурстарға қол жетімділіктің шектелуі, сондай-ақ орталық биліктің немесе кейбір аймақтық ойыншылардың қарсылығы болуы мүмкін.

4. Халықтың әлеуметтік осал топтары үшін қолдау бағдарламаларын әзірлеу және шағын және орта бизнесті дамытуды ынталандыру тетіктерін құру маңызды.

5. Швейцария мен Канада сияқты фискалдық орталықсыздандыруы дамыған елдердің мысалдары қазақстандық жағдайларда бейімделу үшін пайдалы модельдерді ұсына алады.

6. Жергілікті деңгейде бюджет қаражатының пайдаланылуын мониторингілеу мен бақылаудың тиімді тетіктерін белгілеу, сондай-ақ жергілікті әкімшіліктерге қолдау мен оқытуды қамтамасыз ету маңызды.

7. Табысты іске асыру перспективалары барлық тараптардың ынтымақтастыққа және сындарлы диалогқа дайындығына, сондай-ақ өзгерістерді енгізу үшін қажетті қаржылық және ұйымдастырушылық қолдауды қамтамасыз етуге байланысты болады.

Қазақстан Республикасының өңірлерін қаржыландыру бойынша бес түрлі сарапшымен жүргізілген сұхбаттан бірнеше түйінді **қорытынды жасауға болады:**

1. Өңірлерді қаржыландырудың қолданыстағы тетігі тұрақтылықты қамтамасыз ететін орталықтандырылған басқару сияқты өзінің күшті жақтарына ие. Сонымен қатар, оның аймақтық ерекшеліктер мен қажеттіліктерді ескеру үшін икемділік шектеулері бар.

2. Өңірлерді, әсіресе Атырау облысын қаржыландырудың тиімділігі мен тұрақтылығын арттыру үшін әр өңірдің ерекшелігін ескере отырып, қаражатты бөлу тетігін қайта қарау және жергілікті экономиканың дамуын ынталандыру қажет.

3. Ұсынылған өзгерістерді жүзеге асыру кезінде қаржылық ресурстарға шектеулі қол жетімділік және орталық немесе аймақтық билік тарапынан қарсылық сияқты қиындықтар туындайды.

4. Қаржыландырудағы өзгерістердің ықтимал теріс салдарын азайту үшін әлеуметтік осал топтарды қолдау бағдарламаларын әзірлеу және шағын және орта бизнесті дамытуды ынталандыру тетіктерін құру қажет.

5. Өңірлерді басқа елдерден, әсіресе дамыған фискалдық орталықсыздандырумен қаржыландыру тетіктерін табысты трансформациялау мысалдары қазақстандық жағдайларда бейімделу үшін пайдалы болуы мүмкін.

6. Ұсынылған өзгерістерді іске асыру үшін жергілікті деңгейде бюджет қаражатының пайдаланылуын мониторингілеу мен бақылаудың тиімді тетіктерін белгілеу, сондай-ақ жергілікті әкімшіліктерге қолдау мен оқытуды қамтамасыз ету қажет.

7. Өзгерістерді табысты іске асыру перспективалары барлық тараптардың ынтымақтастыққа және сындарлы диалогқа дайындығына, сондай-ақ өзгерістерді енгізу үшін қажетті қаржылық және ұйымдастырушылық қолдауды қамтамасыз етуге байланысты болады.

Осылайша, бір ауыз сөзбен айтып кететін болсам, Қазақстан өңірлерін қаржыландыру жөніндегі сарапшылармен сұхбаттан қолданыстағы тетіктің тұрақтылығы бар, бірақ өңірлік қажеттіліктерді ескерудің үлкен икемділігін талап ететіні шығады. Тиімділікті жақсарту үшін қаражатты бөлуді қайта қарау, осал топтарды қолдау бағдарламаларын әзірлеу және шағын бизнесті дамытуды ынталандыру қажет. Табысты іске асырудың болашағы ынтымақтастыққа дайындыққа және қажетті қолдауды қамтамасыз етуге байланысты.

Қосымша 2

Атырау облысы бойынша 2020-2022 жылдарға арналған жалпы трансферттер көлемінің есебі

Параметр	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл
Статистикалық мәліметтер			
Тұрғылықты халық, адам/2020	653 470	666 307	678 877
Тұрғылықты халық, адам/2019	640 393	653 470	666 307
Халықтың өсуі	13 077	12 837	12 570
Қала халқы, адам/2020	340 695	347 565	354 300
Ауыл халқы	312 775	318 742	324 577
Шағын елді мекендерде тұратын халық (≤500 адам), адам/2020 ж	13 574	13 575	13 750
Мемлекеттер мен контингенттер, мемлекеттік қызметтерді тұтынушылар			
0-5 жас аралығындағы балалар саны, адам/2020	98 803	99 076	99 077
1-5 жас аралығындағы балалар саны, адам/2020 ж	82 147	82 560	82 698
6-18 жас аралығындағы балалар саны, адам/2020 ж	158 720	166 417	173 964
14 пен 18 жас аралығындағы тұлғалар, тұлғалар/2020	37 784	40 302	43 247
18 жастан 26 жасқа дейінгі тұлғалар (ерлер), адамдар/2020	40 022	40 022	40 022
Зейнеткерлік жастан асқан халық саны, адам/2020	48 258	49 366	50 542
Мемлекеттік орман күзетшілерінің нормативті саны	69,0	69,0	69,0
су тұтыну (млн текше метр)	383	383	383
Атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары, мың тонна	513	509	507
Жергілікті маңызы бар жолдардың ұзындығы (км)	5168	5168	5168
Жолды күтіп ұстауға норматив, 1 км-ге мың теңге	630	630	630
Аумағы (мың шаршы км)	119	119	119
Халықтың тығыздығы, адам/ш.км	5.5	5.6	5.7
Жолаушылар айналымы (млн. п-км)	1500	1550	1600
Туризм, төсек күндері	439 344	452 524	466 100
Табысы күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі, %	2.8	2.8	2.8
ШОБ үлесі	8.8	8.8	8.8
Тұрғын үй қорының жалпы ауданы (мың ш.м.)	12 421	12 421	12 421
Жылыту маусымының ұзақтығы, күндер	185	185	185
Мектептердегі БАРЛЫҒЫ оқушылар	131 000	135 500	139 833

Қосымша 2-нің жалғасы			
оның ішінде МКС	1854	1895	1 811
<i>Дүниежүзілік банк деректер қорына енгізілген мақсатты ағымдағы аударымдар</i>	18 897 014	19 764 971	19 972 731
жергілікті атқарушы органдардың резерві түсімдер көлемінің 2%.	7 650 138	7 976 095	8 322 386
ЖАЛПЫ күрделі шығындар	8 160 960	8 691 295	9 234 284
Шығын болжамы	175 198 350	185 052 879	195 158 845
<i>даму бюджеті</i>	37 899 458	43 217 108	49 006 373
<i>ағымдағы бюджет</i>	137 298 892	141 835 772	146 152 473
Кіріс болжамы	382 506 913	398 804 727	416 119 291
Субвенциялар			
Бюджет қаражатын алу	207 308 563	213 751 848	220 960 446
ағымдағы шығындар (резервсіз, МБ базасына және күрделі шығындарға қосылған ДН)	102 590 780	105 403 411	108 623 072
Ағымдағы шығындардың 18,3%	18 774 113	19 288 824	19 878 022
табыстың 5%	19 125 346	23 928 284	29 128 350
ТОС әдісі бойынша БР жалпы көлемі	37 899 458	43 217 108	49 006 373

Ескертпе – деректері негізінде автор құрастырған [18].

Қосымша 3

Соңғы 5 жыл бойынша облыстар бөлінісінде мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдер түсімдерінің серпіні

МЫҢ ТЕНГЕ

	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Кірістер, барлығы	9 216 474 324	9 753 919 108	11 369 704 312	15 776 444 335	18 912 204 477
оның ішінде:					
ҚР ҚМ МКК	330 247 723	370 102 492	448 451 481	369 317 069	450 049 345
Ақмола облысы бойынша МКД	187 067 620	233 648 856	257 230 744	329 372 995	587 474 158
Ақтөбе облысы бойынша МКД	377 828 063	312 246 191	376 682 612	540 278 473	616 730 510
Алматы облысы бойынша МКД	498 079 973	561 879 386	773 757 341	930 082 550	874 537 517
Атырау облысы бойынша МКД	1 751 935 449	1 243 520 012	1 528 845 973	2 347 953 790	2 637 672 873
Шығыс Қазақстан облысы бойынша МКД	351 258 628	543 503 875	413 420 102	511 569 595	441 761 371
Жамбыл облысы бойынша МКД	85 035 707	113 301 549	145 123 013	183 246 556	193 839 915
Батыс Қазақстан облысы бойынша МКД	364 793 914	639 034 658	358 298 165	521 192 007	551 859 476
Қарағанды облысы бойынша МКД	418 066 424	397 360 483	695 327 725	812 683 921	614 821 245
Қызылорда облысы бойынша МКД	150 922 361	135 676 993	163 101 546	206 846 339	242 372 197
Қостанай облысы бойынша МКД	203 409 566	237 842 723	294 281 294	399 117 032	398 600 969
Маңғыстау облысы бойынша МКД	442 510 930	323 120 347	420 185 729	553 053 613	617 142 920
Павлодар облысы бойынша МКД	289 612 702	351 162 190	421 644 283	591 257 799	732 537 420
Солтүстік Қазақстан облысы бойынша МКД	77 542 958	101 292 881	118 921 626	153 249 980	177 136 570
Түркістан облысы бойынша МКД	188 344 917	235 791 919	308 275 810	477 718 503	537 685 219
Шымкент қаласы бойынша МКД	188 774 523	241 475 308	291 351 855	441 584 640	515 994 237
Алматы қаласы бойынша МКД	2 193 537 395	2 290 049 006	2 913 443 806	4 141 163 903	5 425 480 263
Астана қаласы бойынша МКД	1 117 505 471	1 422 910 239	1 441 361 207	2 100 755 737	2 531 594 422
Жетісу облысы бойынша МКД				81 751 513	282 359 121
Абай облысы бойынша МКД				67 724 189	237 340 570
Ұлытау облысы бойынша МКД				16 524 131	245 214 159

Ескертпе – деректері негізінде автор құрастырған [38].

Қосымша 4

2021 жыл бойынша мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдер түсімдері мен жергілікті бюджет шығындарының айырмасы және оның үлесі

млн. теңге

Аймақтар	Мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдер	Жергілікті бюджетке түсімдер	Республикалық бюджетке түсімдер	ЖБ-тің МБ-тен үлесі, %	Шығыстар орындалысы (кері трансферттер мен алып қоюларсыз)	Қамтамасыз етілмеген қаражат	ЖБ-тің өз шығыстарын қамту үлесі, %	Жалпы өңір түсімінің өз шығыстарын қамту үлесі, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Барлығы	10 921 253	3 834 451	7 086 802	35,1	7 913 537	4 079 086	48,5	138,0
оның ішінде:								
Ақмола облысы	257 231	108 383	148 848	42,1	397 377	288 993	27,3	64,7
Ақтөбе облысы	376 683	142 729	233 954	37,9	349 809	207 080	40,8	107,7
Алматы облысы	773 757	365 913	407 844	47,3	759 039	393 126	48,2	101,9
Атырау облысы	1 528 846	416 467	1 112 379	27,2	283 140	-133 328	147,1	540,0
ШҚО	413 420	179 202	234 218	43,3	562 048	382 846	31,9	73,6
Жамбыл облысы	145 123	87 399	57 724	60,2	459 382	371 983	19,0	31,6
БҚО	358 298	115 843	242 455	32,3	290 513	174 670	39,9	123,3
Қарағанды облысы	695 328	250 972	444 356	36,1	513 027	262 056	48,9	135,5
Қызылорда облысы	163 102	66 815	96 286	41,0	354 885	288 070	18,8	46,0
Қостанай облысы	294 281	122 641	171 640	41,7	351 766	229 124	34,9	83,7
Маңғыстау облысы	420 186	178 705	241 481	42,5	258 819	80 114	69,0	162,3
Павлодар облысы	421 644	182 837	238 807	43,4	341 189	158 352	53,6	123,6
СҚО	118 922	65 702	53 219	55,2	322 993	257 291	20,3	36,8
Түркістан облысы	308 276	107 271	201 005	34,8	916 011	808 740	11,7	33,7
Шымкент қаласы	291 352	154 051	137 300	52,9	457 598	303 547	33,7	63,7
Алматы қаласы	2 913 444	810 817	2 102 627	27,8	730 233	-80 584	111,0	399,0
Астана қаласы	1 441 361	478 702	962 659	33,2	565 709	87 007	84,6	254,8

Ескертпе – деректері негізінде автор құрастырған [39].

Қосымша 5

2019 - 2021 жылдарға арналған нысаналы трансферттер бойынша жиынтық ақпарат (донорлар бөлінісінде) *мың теңге*

№ п/п	Атауы	2019 жыл		%	2020 жыл		%	2021 жыл		%
		Алып қоюлар	РБ-тен НТ		Алып қоюлар	РБ-тен НТ		Алып қоюлар	РБ-тен НТ	
	Барлығы:	285 972 085	397 984 867	139	420 081 203	600 875 275	143	451 425 304	382 472 193	85
	<i>ағымдағы бюджет</i>		<i>184 568 227</i>	<i>65</i>		<i>357 057 299</i>	<i>85</i>		<i>281 914 263</i>	<i>62</i>
	<i>даму бюджеті</i>		<i>213 416 640</i>	<i>75</i>		<i>243 817 976</i>	<i>58</i>		<i>100 557 930</i>	<i>22</i>
1	Атырау облысы, оның ішінде:	105 177 356	51 053 167	49	207 308 563	85 947 609	41	213 751 848	56 878 523	27
	<i>ағымдағы бюджет</i>		<i>28 929 763</i>	<i>28</i>		<i>46 828 805</i>	<i>23</i>		<i>39 068 852</i>	<i>18</i>
	<i>даму бюджеті</i>		<i>22 123 404</i>	<i>21</i>		<i>39 118 804</i>	<i>19</i>		<i>17 809 671</i>	<i>8</i>
2	Маңғыстау облысы, оның ішінде:	35 365 489	68 921 049	195	8 213 586	78 627 394	957	13 416 746	63 729 773	475
	<i>ағымдағы бюджет</i>		<i>39 394 056</i>	<i>111</i>		<i>51 883 049</i>	<i>632</i>		<i>53 178 489</i>	<i>396</i>
	<i>даму бюджеті</i>		<i>29 526 993</i>	<i>83</i>		<i>26 744 345</i>	<i>326</i>		<i>10 551 284</i>	<i>79</i>
3	Алматы қаласы, оның ішінде:	115 389 732	122 412 171	106	171 705 010	206 682 525	120	190 108 501	130 971 289	69
	<i>ағымдағы бюджет</i>		<i>62 525 995</i>	<i>54</i>		<i>133 731 277</i>	<i>78</i>		<i>88 027 308</i>	<i>46</i>
	<i>даму бюджеті</i>		<i>59 886 176</i>	<i>52</i>		<i>72 951 248</i>	<i>42</i>		<i>42 943 981</i>	<i>23</i>
4	Астана қаласы, оның ішінде:	30 039 508	155 598 480	518	32 854 044	229 617 747	699	34 148 209	130 892 608	383
	<i>ағымдағы бюджет</i>		<i>53 718 413</i>	<i>179</i>		<i>124 614 168</i>	<i>379</i>		<i>101 639 614</i>	<i>298</i>
	<i>даму бюджеті</i>		<i>101 880 067</i>	<i>339</i>		<i>105 003 579</i>	<i>320</i>		<i>29 252 994</i>	<i>86</i>

Ескертпе – деректері негізінде автор құрастырған [32].

Қосымша 6

Облыстардың және Алматы, Астана және Шымкент қалаларының жергілікті бюджеттерінің кірістері туралы ақпарат (негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдерсіз)

<i>млрд. теңге</i>											
<i>№</i>	<i>Аймақтар/жылдар мен өсімдер</i>	2019 жыл	2020 жыл	<i>өсім, %</i>	2021 жыл	<i>өсім, %</i>	2022 жыл	<i>өсім, %</i>	2023 жыл	<i>өсім, %</i>	<i>4 жылдағы орташа өсім, %</i>
	ҚР	2 489,3	3 097,9	<i>124,5</i>	3 834,5	<i>123,8</i>	4 935,2	<i>128,7</i>	5 983,1	<i>121,2</i>	124,5
1	<i>Ақмола</i>	70,3	86,7	<i>123,3</i>	108,4	<i>125,1</i>	141,4	<i>130,4</i>	179,7	<i>127,1</i>	126,5
2	<i>Ақтөбе</i>	107,3	116,2	<i>108,3</i>	142,7	<i>122,8</i>	181,0	<i>126,8</i>	229,6	<i>126,9</i>	121,2
3	<i>Алматы</i>	222,3	281,7	<i>126,7</i>	365,9	<i>129,9</i>	430,4	<i>117,6</i>	399,6	<i>92,8</i>	116,8
4	<i>Атырау</i>	328,5	376,3	<i>114,5</i>	416,5	<i>110,7</i>	552,6	<i>132,7</i>	661,4	<i>119,7</i>	119,4
5	ШҚО	118,2	143,4	<i>121,3</i>	179,2	<i>125,0</i>	183,0	<i>102,1</i>	170,8	<i>93,3</i>	110,4
6	<i>Жамбыл</i>	60,5	72,7	<i>120,2</i>	87,4	<i>120,2</i>	109,2	<i>125,0</i>	142,0	<i>130,0</i>	123,9
7	БҚО	90,2	103,4	<i>114,6</i>	115,8	<i>112,1</i>	142,1	<i>122,7</i>	184,0	<i>129,4</i>	119,7
8	<i>Қарағанды</i>	165,7	206,6	<i>124,7</i>	251,0	<i>121,5</i>	287,8	<i>114,7</i>	292,9	<i>101,8</i>	115,7
9	<i>Қызылорда</i>	58,4	58,3	<i>99,9</i>	66,8	<i>114,6</i>	74,7	<i>111,8</i>	102,2	<i>136,9</i>	115,8
10	<i>Қостанай</i>	74,1	95,4	<i>128,9</i>	122,6	<i>128,5</i>	152,2	<i>124,1</i>	183,1	<i>120,3</i>	125,4
11	<i>Маңғыстау</i>	150,9	144,5	<i>95,8</i>	178,7	<i>123,7</i>	209,5	<i>117,2</i>	260,7	<i>124,4</i>	115,3
12	<i>Павлодар</i>	117,9	159,5	<i>135,3</i>	182,8	<i>114,6</i>	263,9	<i>144,3</i>	317,5	<i>120,3</i>	128,6
13	СҚО	42,4	56,7	<i>133,7</i>	65,7	<i>115,8</i>	92,0	<i>140,1</i>	109,8	<i>119,3</i>	127,2
14	<i>Түркістан</i>	64,1	83,8	<i>130,7</i>	107,3	<i>127,9</i>	128,3	<i>119,6</i>	168,9	<i>131,7</i>	127,5
15	<i>Алматы қ</i>	447,6	630,2	<i>140,8</i>	810,8	<i>128,7</i>	1 143,7	<i>141,1</i>	1 490,1	<i>130,3</i>	135,2
16	<i>Астана қ</i>	275,1	348,6	<i>126,7</i>	478,7	<i>137,3</i>	582,3	<i>121,6</i>	768,7	<i>132,0</i>	129,4
17	<i>Шымкент қ</i>	95,6	133,8	<i>139,9</i>	154,1	<i>115,1</i>	261,1	<i>169,5</i>	322,0	<i>123,4</i>	137,0

Ескертпе – деректері негізінде автор құрастырған [21, 32].